

Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
«Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία»

Διπλωματική Εργασία

«Οι διακυβερνήσεις του Χαρίλαου Τρικούπη την περίοδο 1892-1895 και ο
ρόλος του Στέμματος μέσα από τον Τύπο της εποχής»

Ειρήνη Ορφανού

Επιβλέπων καθηγητής: Δημήτριος Αποστολόπουλος

Αθήνα, Ιανουάριος 2025

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης η συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας της συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του/της συγγραφέα/δημιουργού. Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Οι διακυβερνήσεις του Χαρίλαου Τρικούπη την περίοδο 1892-1895 και ο ρόλος
του Στέμματος μέσα από τον Τύπο της εποχής

Ειρήνη Ορφανού

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

Δημήτριος Αποστολόπουλος

Νικόλαος Αναστασόπουλος

Αθήνα, Ιανουάριος 2025

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ τον επιβλέποντα καθηγητή μου, κύριο Αποστολόπουλο Δημήτριο, για την ανάθεση του συγκεκριμένου θέματος και την επιστημονική του καθοδήγηση.

Θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στο σύζυγό μου Γιώργο και στην κόρη μου Χριστίνα για τη στήριξη, τη συμπαράσταση και την κατανόησή τους, καθ' όλη τη διάρκεια της προσπάθειας αυτής.

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία επικεντρώνεται στη διερεύνηση των διακυβερνήσεων του Χαρίλαου Τρικούπη την περίοδο 1892-1895 και του ρόλου του Στέμματος μέσα από τον Τύπο της εποχής. Το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας πραγματοποιήθηκε μέσω της ανίχνευσης και αξιολόγησης της σχετικής αρθρογραφίας στο ηλεκτρονικό αρχειακό υλικό εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Η αναζήτηση στα ηλεκτρονικά φύλλα του Τύπου ήταν επίπονη αλλά και ενδιαφέρουσα διαδικασία. Εντοπίστηκαν αρχεία που αφορούσαν στα κύρια πολιτικά γεγονότα που αποτέλεσαν και ιστορικά ορόσημα, ωστόσο εξήχθησαν πληροφορίες και από άλλες ειδήσεις της καθημερινότητας της κοινωνίας της εποχής. Τα άρθρα, ακόμα και αυτά των απλών ειδήσεων, διακρίνονται για τη λογιότητα και τον λεξιλογικό πλούτο τους. Η εργασία χωρίζεται σε τρία κεφάλαια. Το πρώτο έχει στόχο να προετοιμάσει-ενημερώσει τον αναγνώστη για την προσωπικότητα του Χαρίλαου Τρικούπη, την πορεία του στην πολιτική σκηνή και το έργο του μέχρι την εξεταζόμενη περίοδο. Παρουσιάζεται, επίσης, η εξέλιξη και η παρουσία του ελληνικού τύπου την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα. Η εκπόνηση του κεφαλαίου αυτού στηρίχθηκε κυρίως στη μελέτη της ελληνικής βιβλιογραφίας. Τα δύο επόμενα κεφάλαια βασίστηκαν στις πρωτογενείς πηγές. Στο δεύτερο καταγράφονται οι εξελίξεις κατά την έκτη πρωθυπουργία του Χ. Τρικούπη, από το 1892 έως το 1893 και στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα κύρια γεγονότα της έβδομης και τελευταίας διακυβέρνησης του Μεσολογγίτη πολιτικού. Όσον αφορά τους ερευνητικούς στόχους, η παρούσα εργασία επιχειρεί να αναδείξει: το πολιτικό έργο του Τρικούπη, τις προκλήσεις που αντιμετώπισε και τις μεταρρυθμίσεις που προώθησε, την πολιτική στάση του Βασιλιά και τις επιπτώσεις της στη διακυβέρνηση, την επιρροή και τη θέση του ελληνικού τύπου στην πολιτική και στην κοινωνία, και τέλος την οικονομική κρίση, την πτώχευση του 1893 και τις αντιδράσεις της κοινωνίας.

Λέξεις – Κλειδιά

Πρωθυπουργός, Ελλάδα, Εξουσία, Μοναρχία, Βασιλιάς, Χρεοκοπία, Εφημερίδες, Δημοκρατία, Βουλή, Εκλογικό σώμα, Οικονομία

«The governments of Charilaos Trikoupis in the period 1892-1895 and the role of the Crown through the Press of the time »

Eirini Orfanou

Abstract

This thesis focuses on the investigation of the governments of Charilaos Trikoupis during the period 1892-1895 and the role of the Crown, as reflected in the press of the time. The majority of the research was conducted through the identification and evaluation of relevant articles in the electronic archival material of newspapers from the Hellenic Parliament. The process of reviewing the digital press archives was both laborious and intriguing. Records related to major political events, which also served as historical milestones, were identified; however, additional information was extracted from news articles covering everyday aspects of society at the time. The articles, even those reporting simple news, are characterized by their scholarly tone and rich vocabulary. The thesis is divided into three chapters. The first chapter aims to prepare and inform the reader about the personality of Charilaos Trikoupis, his political career, and his contributions up until the examined period. Additionally, it explores the evolution and presence of the Greek press during the last two decades of the 19th century. The composition of this chapter was primarily based on the study of Greek bibliography. The following two chapters rely on primary sources. The second chapter records the political affairs during Trikoupis' sixth term as Prime Minister, from 1892 to 1893, while the third chapter presents the key events of his seventh and final government, including the bankruptcy, royal involvement, and the end of his political career. Regarding the research objectives, this study seeks to highlight: Trikoupis' political work, the challenges he faced, and the reforms he promoted; the political stance of the King and its impact on governance; the influence and role of the Greek press in politics and society; and finally, the economic crisis, the bankruptcy of 1893, and the reactions of society.

Keywords

Prime Minister, Greece, Power, Monarchy, King, Bankruptcy, Newspapers, Democracy, Parliament, Electorate, Economy

Περιεχόμενα

	Σελίδα
Περίληψη.....	v
Abstract.....	vi
Περιεχόμενα.....	vii
Εισαγωγή.....	1
1. Κεφάλαιο Α΄: Η παρουσία του Χαρίλαου Τρικούπη στην πολιτική σκηνή και ο ελληνικός τύπος.....	3
1.1: Η είσοδος του Χ. Τρικούπη στην πολιτική.....	3
1.2: Αρχηγός του Πέμπτου κόμματος. «Τις πταίει;».....	4
1.3: Η αρχή της Δεδηλωμένης – Δικομματισμός.....	5
1.4: Οι κυβερνήσεις του Χ. Τρικούπη από το 1882 μέχρι το 1890.....	8
1.4.1: Εσωτερικοί μετασχηματισμοί - Εκσυγχρονισμός.....	8
1.4.2: Οικονομική πολιτική.....	9
1.4.3: Εξωτερικοί προσανατολισμοί.....	11
1.5: Ο ελληνικός τύπος την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα.....	12
2. Κεφάλαιο Β΄: Η διακυβέρνηση του Χ. Τρικούπη από το 1892 έως το 1893 μέσα από τον τύπο της εποχής.....	14
2.1: Από την παραπομπή στο Ειδικό Δικαστήριο στην πολιτική δικαίωση.....	14
2.2: Η κυβέρνηση εκλογικής πλειοψηφίας του Χ. Τρικούπη.....	16
2.3: Αυστηρή οικονομική και δημοσιονομική πολιτική.....	18
2.4: Δανεισμός.....	21
2.5: Σταφιδική κρίση.....	23
2.6: Παραίτηση του Χ. Τρικούπη και ο ρόλος του Γεωργίου Α΄.....	25
3. Κεφάλαιο Γ΄: Η διακυβέρνηση Χ. Τρικούπη από το 1893 έως το 1895 μέσα από τον τύπο της εποχής.....	29
3.1: Κυβέρνηση Σωτηρόπουλου - Δανεισμός και κατάσταση χρεοκοπίας.....	29
3.2: Ανάλυση τελευταίας διακυβέρνησης από τον Χ. Τρικούπη – Χρεοκοπία.....	31
3.3: Το ζήτημα των ομολογιούχων.....	34
3.4: Η πτώση του Χ. Τρικούπη.....	36
3.4.1: Οικονομική δυσπραγία και λαϊκή δυσφορία.....	36
3.4.2: Παρέμβαση του διαδόχου στα πολιτικά. Παραίτηση του Χ. Τρικούπη.....	37
3.4.3: Συντριπτική ήττα του Νεωτερικού Κόμματος τον Απρίλιο 1895.....	40
Συμπεράσματα.....	42
Βιβλιογραφία.....	44

Εισαγωγή

Ο Χαρίλαος Τρικούπης υπήρξε μια από τις κορυφαίες πολιτικές φυσιογνωμίες της νεότερης Ελλάδας. Με την παρουσία του στην πολιτική ζωή του τόπου κάλυψε το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, ενώ επηρέασε τις εξελίξεις κατά την τελευταία εικοσαετία του ίδιου αιώνα (Τζόκας, 1999, 11). Ισχυρή προσωπικότητα, με προοδευτικές για την εποχή του ιδέες, κατάφερε να εκλεγεί εννιά φορές βουλευτής και να σχηματίσει επτά συνολικά κυβερνήσεις στο χρονικό διάστημα 1875-1895.

Η περίοδος της κυβερνήσεως Τρικούπη συνδέθηκε με την προσπάθεια της επικράτησης του κοινοβουλευτισμού και με τα προβλήματα δημιουργίας κράτους και της οικονομικής ανάπτυξής του (Μαρκεζίνης, 1966, 11). Θεσμοθετήθηκαν βαθιές μεταρρυθμίσεις, όπως η αρχή της δεδηλωμένης, έγιναν προσπάθειες αναμόρφωσης της δημόσιας διοίκησης, του στρατού και της οικονομίας αλλά υπήρξαν και αντιφάσεις και λαϊκίστικα πισωγυρίσματα (Τρίχα, 2014, 15). Οι ενέργειες του Τρικούπη να μεταρρυθμίσει τη χώρα με βάση τα πρότυπα του φιλελεύθερου αστικού κράτους βρήκε εμπόδια τόσο στις παραδοσιακές δομές της ελληνικής κοινωνίας όσο και στην έλλειψη των μέσων που διέθετε (Στεργιόπουλος, 2022). Η ταλάντευση μεταξύ του δυτικού εκσυγχρονισμού και του ανατολίτικου λαϊκισμού, αποτελούσε χαρακτηριστικό της περιόδου που καταδείκνυε τον πολιτιστικό δυϊσμό της χώρας (Τρίχα, 2014, 15). Κύριος πολιτικός πρωταγωνιστής της περιόδου ήταν ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄, ο οποίος δοκίμαζε τα όρια της νέας συνταγματικής νομιμότητας με τακτικές βασιλικές παρεμβάσεις που συντηρούσαν και αναπαρήγαγαν την πολιτική αβεβαιότητα. Ως επακόλουθο, η αντιπαράθεση των φορέων του αστικού εκσυγχρονισμού με το Στέμμα ήταν αναπότρεπτη (Μαρωνίτη, 2003, 10 - Ζουμπουλάκης, 2024, 56).

Αντικείμενο της παρούσης εργασίας είναι η μελέτη των διακυβερνήσεων του Χαρίλαου Τρικούπη την περίοδο 1892-1895 και του ρόλου του Στέμματος μέσα από τον Τύπο της εποχής. Για το σκοπό αυτό το κείμενο χωρίστηκε σε τρία κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο αποτελεί μια ιστορική αναδρομή της παρουσίας του Χαρίλαου Τρικούπη στην πολιτική σκηνή, μια παρουσίαση του έργου του, της πολιτικοοικονομικής και κοινωνικής διαμόρφωσης της χώρας καθώς και της εξέλιξης του ελληνικού Τύπου την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα. Στο δεύτερο κεφάλαιο καταγράφονται οι εξελίξεις πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την έκτη πρωθυπουργία του Χ. Τρικούπη, από το 1892 έως το 1893, όπως παρουσιάστηκαν στον Τύπο. Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα κύρια γεγονότα της έβδομης και τελευταίας διακυβέρνησης του Τρικούπη, η πτώχευση, η βασιλική εμπλοκή

και το τέλος της πολιτικής καριέρας του Μεσολογγίτη πολιτικού, επίσης μέσα από την δημοσιογραφική πένα.

1. Κεφάλαιο Α': Η παρουσία του Χαρίλαου Τρικούπη στην πολιτική σκηνή και ελληνικός τύπος

1.1. Η είσοδος του Χ. Τρικούπη στην πολιτική

Ο Χαρίλαος Τρικούπης, γεννημένος στο Ναύπλιο το 1832, γόνος αγωνιστών, πολιτικών και πρωθυπουργών του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, ανδρώθηκε σε ένα περιβάλλον συνυφασμένο, τόσο με τον εθνικοαπελευθερωτικό Αγώνα όσο και με τη δημιουργία του σύγχρονου ελληνικού κράτους (Τρίχα, 2014, 49). Ακολούθησε γυμνασιακές σπουδές στην Αθήνα και αποφοίτησε από τη Νομική Σχολή Αθηνών. Το 1856 ονομάστηκε διδάκτωρ Νομικής του Πανεπιστημίου Παρισίων (Τρίχα, 1996, 58). Εντάχθηκε στο διπλωματικό σώμα και χρημάτισε Γραμματέας στην πρεσβεία του Λονδίνου, όπου ο πατέρας του υπηρετούσε ως πρεσβευτής. Τον Μάρτιο 1863, η ελληνική παροιμία του Μάντσεστερ τον εξέλεξε πληρεξούσιό της στη Β' Εθνοσυνέλευση στην Αθήνα (Δαφνής, 1977, 294). Όταν η ελληνική κυβέρνηση κλήθηκε να αποστείλει στο Λονδίνο πληρεξούσιο για την υπογραφή της συνθήκης ενώσεως των Ιονίων νήσων, επιλέχθηκε¹ ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο οποίος δεν αποδέχθηκε το τετελεσμένο γεγονός της αρχικής υπογραφής των πέντε Δυνάμεων², στις 2 Νοεμβρίου 1863, με την οποία θεσπίζονταν βαρείς όροι για την Ένωση. Μετά από αγώνα εβδομάδων και με τη διπλωματική του δεινότητα πέτυχε τον περιορισμό της διηνεκούς ουδετερότητας μόνο για την Κέρκυρα και τους Παξούς και το χρονικό περιορισμό των εμπορικών και ναυτικών προνομίων των ξένων δυνάμεων στα Ιόνια (Μαρκεζίνης, 1966, 22). Στις 14 Μαΐου 1865 παραιτήθηκε από τη διπλωματική υπηρεσία και εκλέχθηκε για πρώτη φορά ανεξάρτητος βουλευτής Μεσολογγίου, υποστηρίζοντας τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο (Φλεριανού, 1999, 46). Η είσοδος του Τρικούπη στην πολιτική συνέπεσε με την αλλαγή του πολιτειακού συστήματος της χώρας καθώς στις 17 Νοεμβρίου 1864 καθιερώθηκε ως πολίτευμα της χώρας η βασιλευόμενη δημοκρατία και με βασιλιά των Ελλήνων τον Δανό Γεώργιο Γλύξμπουργκ (Μαρωνίτη, 2010, 113).

Μετά από μια περίοδο πολιτικής αστάθειας, ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος συγκρότησε κυβέρνηση στις 18 Δεκεμβρίου 1866 και ανέθεσε το Υπουργείο εξωτερικών στον Χ. Τρικούπη (Τρίχα, 2016, 162). Από τις πρώτες ενέργειές του ήταν να ανατρέψει τη δουλική εθιμοτυπία (Ελπίς, 29/12/1866) σύμφωνα με την οποία οι υπουργοί των Εξωτερικών επισκέπτονταν τους ξένους πρεσβευτές (Φλεριανού, 1999, 47) και να επανασυστήσει τις ελληνικές πρεσβείες στις έδρες των Μεγάλων Δυνάμεων (Τρίχα, 2016, 169). Η συμβολή

¹ Η επιλογή του ήταν ομόφωνη και από τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο και τον αντιπολιτευόμενο του Δημήτριο Βούλγαρη (Τζόκας, 1999, 39).

² Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία, Ρωσία, Πρωσία και Αυστροουγγαρία.

του Τρικούπη στο Κρητικό ζήτημα κατά την επανάσταση τον Αύγουστο 1866 ήταν σημαντική. Η αρνητική ή και εφεκτική στάση των Μεγάλων Δυνάμεων τον οδήγησε να χειριστεί το θέμα μέσα από μια εντελώς νέα προοπτική. Έκρινε ότι η ελληνική κυβέρνηση θα έπρεπε να δηλώσει πως συμπάσχει με τους αγωνιζόμενους Κρήτες αλλά συγχρόνως να τηρήσει αυστηρή ουδετερότητα. Αφενός μεν, γενίκευσε το ζήτημα διεκτραγωδώντας την κατάσταση όλων των ελληνικών πληθυσμών στην Οθωμανική αυτοκρατορία, διεκδικώντας την παραχώρηση όχι μόνο της Κρήτης αλλά και της Ηπειροθεσσαλίας. Αφετέρου, τάχθηκε υπέρ μιας βαλκανικής συνεννόησης θεωρώντας ότι το αλυτρωτικό ζήτημα θα έπρεπε να αντιμετωπισθεί μέσω της σύμπραξης των βαλκανικών λαών για την εκδίωξη των Οθωμανών από την ευρωπαϊκή ήπειρο και όχι με μεμονωμένα αιτήματα εδαφικών διεκδικήσεων. (Καραμπαρμπούνης, 1996, 89 – Τζόκας 1999, 52-60).

1.2. Αρχηγός του Πέμπτου κόμματος. «Τις πταίει;»

Με τη βασιλεία του Γεωργίου Α΄ άρχισε η περίοδος της βασιλευομένης δημοκρατίας και της εισαγωγής του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα. Παρά ταύτα, η νομικοπολιτική θέση της Βουλής ως λαϊκής αντιπροσωπείας ήταν υποβαθμισμένη σε σχέση με το ρόλο του Στέμματος (Μάνεσης, 1996, 93). Η κυβερνητική αστάθεια ήταν το κύριο χαρακτηριστικό των πρώτων ετών της βασιλείας του Γεωργίου Α΄. Η συχνή εναλλαγή των κυβερνήσεων συνοδευόταν από μεταπηδήσεις υπουργών από κυβέρνηση σε κυβέρνηση και βουλευτών από κόμμα σε κόμμα. (Βλαχόπουλος, 2024, 50 – Μαρκεζίνης, 1966, 44). Η τακτική αυτή ήρθε σε σύγκρουση με τις δυνάμεις του έθνους που εκπροσωπούσε ο Χ. Τρικούπης, ο οποίος μετά το 1867, παρέμενε στην πολιτική ζωή χωρίς την ιδιότητα του βουλευτή καθώς του χρεώθηκε ο ρόλος του στη δυσμενή εξέλιξη του Κρητικού ζητήματος (Τζόκας, 1999, 61).

Το 1872 αποχωρώντας από το κόμμα του Κουμουνδούρου εκλέχθηκε πρώτος βουλευτής Μεσολογγίου και προσχώρησε σε ομάδα βουλευτών, που το 1871, είχε αποσπαστεί από το κόμμα του Κουμουνδούρου. Η ομάδα αυτή, στην οποία ηγήθηκε ο Τρικούπης, ονομάστηκε «Πέμπτο κόμμα» καθώς την εποχή εκείνη υπήρχαν τέσσερις κυρίαρχοι σχηματισμοί (Μαρκεζίνης, 1966, 44 – Μαρωνίτη, 2003, 9). Αργότερα, μετονομάστηκε σε Νεωτεριστικό κόμμα με κοινή ιδεολογική βάση των στελεχών του την υπεράσπιση του κοινοβουλευτικού συστήματος. Ιδεολογία τους ήταν η υπεράσπιση της συνταγματικής τάξης, θεμέλιο του εκσυγχρονισμού τον οποίο θα επιδίωκαν μέσω της παραγωγικής ικανότητας, της οικονομικής ανάπτυξης και της κοινωνικής ευημερίας του έθνους (Μαρωνίτη, 2010, 116-117).

Η συνεχής εναλλαγή κυβερνήσεων αποτελούσε εμπόδιο στη χάραξη σταθερής εξωτερικής πολιτικής, και συνέβαλε στην αποτελμάτωση των θεμάτων της εσωτερικής πολιτικής (Μπάλα, κ.ά., 2015, 210 - Μαυρομούστακου, 2003, 46). Ο Βούλγαρης, στις 23 Ιουνίου 1874, διενήργησε εκλογές με βία και νοθεία, στις οποίες ο Τρικούπης δεν πολιτεύθηκε αλλά εξέφρασε τον ευρύτερο προβληματισμό και την λαϊκή δυσφορία στο περίφημο άρθρο του «Τις πταίει;» που το δημοσίευσε ανυπόγραφο στην εφημερίδα *Καιροί* (29/6/1874). Στο άρθρο αυτό ο Τρικούπης υποστήριζε ότι όλες οι κυβερνήσεις που είχαν σχηματιστεί μετά το 1868 ήταν κυβερνήσεις μειοψηφίας, καθαρά προσωπικές και οι οποίες δεν συγκέντρωναν ούτε τη λαϊκή επιδοκιμασία ούτε την εμπιστοσύνη της Βουλής (Δαφνής, 1977, 292 - Αλιβιζάτος, 2011, 128). Στο άρθρο του ο Τρικούπης πρότεινε λύση: «...ίνα επέλθη θεραπεία, πρέπει να γίνει ειλικρινώς αποδεκτή η θεμελιώδης αρχή της κοινοβουλευτικής κυβερνήσεως, ότι τα υπουργεία λαμβάνονται εκ της πλειοψηφίας της Βουλής». Η δημοσίευση του άρθρου προκάλεσε την οργή του βασιλιά Γεωργίου Α' και οδήγησε στη σύλληψη και προφυλάκιση, στις 7 Ιουλίου, του Μεσολογγίτη πολιτικού, που έληξε όμως με απαλλακτικό βούλευμα τέσσερις ημέρες μετά (Μαρκεζίνης, 1966, 85 - Μάνεσης, 1996, 94 - Τσοκόπουλος, 1896, 163).

Στις 9 Ιουλίου, όντας ακόμα έγκλειστος, δημοσίευσε και δεύτερο συμπληρωματικό άρθρο με τίτλο «Παρελθόν και Ενεστώς» όπου συνέκρινε την εποχή του με την περίοδο της επανάστασης εναντίον του Όθωνα το 1862, υπογραμμίζοντας ότι: «η παραγνώρισης των αρχών του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος παρά της εκπτώτου δυναστείας έφερε το Έθνος εις την επανάστασιν του 1862» και ότι: «την ευθύνη των επαναστάσεων φέρουσιν ουχί οι εκτελούντες, αλλ' οι καθιστώντες αυτάς αναποδράστους». Τα άρθρα και η φυλάκιση του Τρικούπη προκάλεσαν μεγάλη εντύπωση, όχι μόνο εντός της χώρας αλλά και στο εξωτερικό, με τους “*Times*” του Λονδίνου να αρθρογραφούν επαινετικά. Στην Ελλάδα, εκδηλώθηκαν αντιδράσεις της κοινής γνώμης και ο Τύπος άρχισε να καταφέρεται απροκάλυπτα εναντίον και του βασιλικού θεσμού. (Παπαρηγόπουλος, 1955, 840. - Μαρκεζίνης, 1966, 85).

1.3. Η αρχή της Δεδηλωμένης – Δικομματισμός

Στις 30 Νοεμβρίου 1874 η κυβέρνηση Βούλγαρη προέβη σε κοινοβουλευτικό πραξικόπημα κατά τη συνεδρίαση της Βουλής για την ψήφιση του προϋπολογισμού. Παρότι, η Βουλή δεν ήταν σε απαρτία, οι βουλευτές του Βούλγαρη εκμεταλλεόμενοι την αποχώρηση των βουλευτών της αντιπολίτευσης, ψήφισαν τον προϋπολογισμό του έτους παρά τις ενστάσεις για παραβίαση του Συντάγματος. Ως επακόλουθο, δημιουργήθηκε οξύτατη διένεξη που

προκάλεσε τη λαϊκή αντίδραση όχι μόνο εναντίον του Βούλγαρη, αλλά και κατά του Βασιλιά. Υπό το βάρος αυτό, στις 23 Απριλίου 1875, ο Γεώργιος ανάγκασε τον Βούλγαρη σε παραίτηση (Παπαρηγόπουλος, 1930, 8 - Μαρκεζίνης, 1966, 85-86).

Ο Γεώργιος με υπόδειξη του Κουντουριώτη και με την ενθάρρυνση της Βρετανικής διπλωματίας, διόρισε πρωθυπουργό τον Χ. Τρικούπη. Ο τελευταίος αποδέχθηκε το διορισμό με τον όρο να διαλύσει τη Βουλή και να διενεργήσει ελεύθερες εκλογές, αν και ως μεθόδευση δεν συμβάδιζε με τα όσα είχε υποστηρίξει νωρίτερα στο άρθρο του στους *Καιρούς* (Μαρκεζίνης, 1966, 86-87 – Αναστασιάδης, 2001, 92 – Αλιβιζάτος, 2011, 129). Η εφημερίδα *Συνταγματική*, του απέδωσε μομφή ότι αθέτησε σε σύντομο χρονικό διάστημα το βασικό αξίωμα της πολιτικής του φιλοσοφίας, δεχόμενος να σχηματίσει κυβέρνηση «εκ παντελούς αψηφίας». Παρότι η κίνησή του φάνηκε να είναι μακιαβελικού χαρακτήρα, οι ενέργειές του φανέρωναν την πρόθεσή του να αποκαταστήσει το κύρος και τη γνησιότητα των κοινοβουλευτικών θεσμών (Τζόκας, 1999, 84 – Αναστασιάδης, 2001, 93). Στις 27 Απριλίου 1875, ο Χ. Τρικούπης σχημάτισε την πρώτη του κυβέρνηση και διοργάνωσε υποδειγματικά εκλογές από τις οποίες το κόμμα του βγήκε μεν ενισχυμένο χωρίς όμως να αποκτήσει την πλειοψηφία της Βουλής (Τρίχα, 2014, 91 - Μαρκεζίνης, 1966, 89).

Στις 11 Αυγούστου, ο Βασιλιάς κήρυξε αυτοπροσώπως την έναρξη των εργασιών της νέας Βουλής η οποία υπήρξε η πρώτη που διένυσε κανονικά την τετραετία της. Κατά το λόγο³ του στην εναρκτήρια συνεδρίαση, διατύπωσε την αρχή της «δεδηλωμένης», σύμφωνα με την οποία στο εξής θα απαιτούσε «ως απαραίτητον προσόν των καλουμένων υπ'αυτού εις την κυβέρνησιν του τόπου την δεδελωμένην προς αυτούς εμπιστοσύνη των αντιπροσώπων του Έθνους» (Μαρκεζίνης, 1966, 89). Η δεδηλωμένη σηματοδότησε τη μετάβαση από τη μοναρχική στη δημοκρατική αρχή (Αλιβιζάτος, 2011, 130). Η καθιέρωσή της διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο στον εκσυγχρονισμό του πολιτικού συστήματος της χώρας και στη διαμόρφωση του πρώτου ελληνικού δικομματισμού από το 1882 ως το 1885, όπως αυτός εμφανίστηκε στην αντιπαράθεση μεταξύ του Τρικουπικού «Νεωτεριστικού» και του Δηλιγιαννικού «Εθνικού» κόμματος (Αλιβιζάτος, 2011, 133).

Από το 1875 έως το 1877 κανένα κόμμα δεν εξασφάλιζε μόνο του την κυβερνητική πλειοψηφία εξαιτίας του κατακερματισμού των πολιτικών δυνάμεων στη Βουλή. Από το 1875 έως το 1881 κυριαρχούσε η κρίση του Ανατολικού ζητήματος με αποκορύφωμα τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο (1877-1878). Η παρατεταμένη κυβερνητική αστάθεια, η κρίση και οι ραγδαίες εξελίξεις στα Βαλκάνια κατέστησαν αναπόφευκτο, τον σχηματισμό οικουμενικής

³ Ο λόγος του βασιλιά συντάχθηκε από τον Χαρίλαο Τρικούπη (Δαφνής, 1977, 295).

κυβέρνησης στην οποία συμμετείχε και ο Χ. Τρικούπης ως υπουργός εξωτερικών (Τρίχα, 2016, 270). Κύριο αίτημα της κοινής γνώμης ήταν συμμετοχή της Ελλάδος στον Ρωσοτουρκικό πόλεμο, προς υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας⁴. Ο Χ. Τρικούπης ήταν αντίθετος με την εμπλοκή της χώρας σε πόλεμο κρίνοντας ότι το αποτέλεσμα θα ήταν καταστροφικό για την Ελλάδα, αφού θεωρούσε ότι το στράτευμα δεν διέθετε επαρκές πολεμικό υλικό και δεν ήταν αξιόμαχο. (Τζόκας, 1999, 102). Η οικουμενική κυβέρνηση παραιτήθηκε στις 11 Ιανουαρίου 1878 από την λαϊκή πίεση και κατακραυγή για την αδράνειά της και τη μη έξοδο της χώρας στον πόλεμο (Φλεριανού, 1999, 62). Μετά τον τερματισμό του Ρωσοτουρκικού πολέμου και την επανορθωτική συνθήκη του Βερολίνου⁵, το εσωτερικό πολιτικό τοπίο άλλαξε (Γαρδίκια-Αλεξανδροπούλου, 1996, 112). Οι διεκδικητές της κυβερνητικής εξουσίας ήσαν πλέον δύο: ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος και ο Χαρίλαος Τρικούπης. Το δικομματικό σύστημα έλαβε την τελική του μορφή το 1883 όταν μετά το θάνατο του Κουμουνδούρου τον διαδέχτηκε στην ηγεσία ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης (Μαρωνίτη, 2010, 117). Με την παρουσία του Τρικούπη και του Δηλιγιάννη ως κομματικών αρχηγών εγκαταστάθηκε μια πολυετής περίοδος σταθερότητας της ελληνικής πολιτικής ζωής στη βάση ενός διπολικού συστήματος (Κωστής, 2016, 441). Οι πέντε εκλογικές αναμετρήσεις που διεξήχθησαν την επόμενη δεκαετία επιβεβαίωσαν τη λειτουργία του δικομματισμού με την εναλλαγή στην εξουσία των δύο ηγετών (Μαρωνίτη, 2003, 18). Η πολιτική φυσιογνωμία του Νεωτεριστικού κόμματος συνοψιζόταν στην επιδίωξη ενός κράτους δικαίου, οικονομικά ανεπτυγμένου και σύγχρονου, με εσωτερική ανασυγκρότηση και στην αναβάθμιση της διεθνούς εικόνας της Ελλάδας. Προσέβλεπε στην βελτίωση των υποδομών της χώρας στις συγκοινωνίες και μεταφορές, στο στρατό και στην διοίκηση. Η δημοσιονομική πολιτική προέβλεπε εντατική φορολόγηση και εκτεταμένους δανεισμούς. Στον αντίποδα, το Εθνικό κόμμα αποδοκίμαζε τον ιδεολογικό πυρήνα του Τρικουπικού εκσυγχρονισμού, είχε συντηρητική πολιτική με περιστολή των δαπανών, μικρότερη φορολογική επιβάρυνση και υποστήριξη των κοινωνικών ομάδων που θίγονταν από την πολιτική του Τρικούπη (Μαρωνίτη, 2003, 18-22).

⁴ Κεντρική πολιτική όλων των ελληνικών κυβερνήσεων έως τον Αύγουστο του 1922, οπότε εγκαταλείφθηκε μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Σκοπός του ήταν η απελευθέρωση των περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όπου ζούσαν σημαντικοί ελληνικοί πληθυσμοί.

⁵ Συνέδριο των Μεγάλων Δυνάμεων στο Βερολίνο στις 1 Ιουνίου 1878, στο οποίο ανατράπηκε η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, περιορίστηκε η βουλγαρική ηγεμονία στα 2/5 της αρχικής και κατοχυρώθηκε η παραχώρηση στην Ελλάδα νέας μεθοριακής γραμμής στην Θεσσαλία και στην Ήπειρο.

1.4. Οι κυβερνήσεις του Χ. Τρικούπη από το 1880 μέχρι το 1890

Τον Μάρτιο του 1880, ο Χ. Τρικούπης αποδέχθηκε τη βασιλική εντολή και σχημάτισε την πρώτη κοινοβουλευτική του κυβέρνηση. Η νέα κυβέρνηση διατηρήθηκε στην εξουσία για επτά μήνες, έως τον Οκτώβριο του 1880. Στις 3 Μάρτιου του 1882, μετά τις νικηφόρες εκλογές του Δεκεμβρίου 1881, ο Τρικούπης ανέλαβε εκ νέου την πρωθυπουργία της Ελλάδας και κυβέρνησε για περισσότερο από τρία χρόνια. Αυτή υπήρξε η πρώτη μακροχρόνια κοινοβουλευτική πρωθυπουργία, στη νεότερη ελληνική ιστορία. Τον Απρίλιο 1885, ο Τρικούπης ηττήθηκε στις εκλογές από το κόμμα του Δηλιγιάννη, ενώ μετά τα γεγονότα του «ειρηνολέμου»⁶ σχημάτισε προσωρινά κυβέρνηση τον Μάιο 1886. Το Νοέμβριο του ιδίου έτους διέλυσε τη βουλή και προκήρυξε εκλογές που διεξήχθησαν τον Ιανουάριο του 1887 και στις οποίες ανακηρύχθηκε νικητής και παρέμεινε στην εξουσία μέχρι τον Οκτώβριο του 1890 (Τζόκας, 1999, 111, 126-127, 139 – Τρίχα, 2016, 317 - Φλεριανού, 1999, 79-100).

1.4.1. Εσωτερικοί μετασχηματισμοί – Εκσυγχρονισμός

Ο Τρικούπης προχώρησε σε βαθιές τομές και μεταρρυθμίσεις στους θεσμούς στο επίπεδο του κράτους, στο δημόσιο τομέα και στο στράτευμα. Στον πολιτικό τομέα, η αρχή της δεδηλωμένης είχε ήδη αποτελέσει τομή, η καθιέρωση της ευρείας περιφέρειας εξουδετέρωνε τη δύναμη των κομματάρχων, ενώ ο περιορισμός του αριθμού των βουλευτών και η αλλαγή του τρόπου εκλογής τους μάχονταν τα πελατειακά δίκτυα των επαρχιών. Για τον εκσυγχρονισμό της δημόσιας διοίκησης και την πάταξη της ευνοιοκρατίας και της διαφθοράς των κρατικών λειτουργών εισήγαγε αυστηρά κριτήρια προσόντων πρόσληψης, μονιμότητας και προαγωγής των δημοσίων υπαλλήλων. Θέσπισε τη διετή θητεία των δικαστών χωρίς δυνατότητα μετάθεσης από τον διορισμό τους και νομοθέτησε αυστηρές ποινές για τους παραβάτες των νόμων (Τζόκας, 1999, 208-211 - Σακελλαρόπουλος, 2010, 77 - Κλάψης, 2019, 182-183). Δυστυχώς, για το κράτος και την κοινωνία, πολλές από τις αλλαγές αυτές ανατρέπονταν από τις βραχύβιες ενδιάμεσες κυβερνήσεις του Θ. Δηλιγιάννη (Τζόκας, 1999, 208).

Ο Χ. Τρικούπης θεωρούσε ότι η πολεμική συγκρότηση του ελληνικού κράτους και η αμυντική θωράκισή του, ήταν στενά συνυφασμένες με την εκπλήρωση των εθνικών στόχων (Μαρωνίτη, 2003, 20). Επιδίωξε την ανασυγκρότηση του στρατεύματος προκειμένου να

⁶ Η κατάσταση κατά την οποία ο Δηλιγιάννης διέταξε επιστράτευση και τήρησε το στράτευμα στα σύνορα με την Οθωμανική Αυτοκρατορία με απειλή πολέμου χωρίς όμως να τον κηρύττει, μετά την πραξικοπηματική προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία τον Σεπτέμβριο του 1885 (Τρίχα, 2014, 120-121).

αντιμετωπίσει τις παθογένειες⁷ που χαρακτήριζαν τις ένοπλες δυνάμεις της εποχής. Αναδιοργάνωσε τον στρατό, την αστυνομία, την αγροφυλακή, τη Σχολή Ευελπίδων και ίδρυσε σχολή υπαξιωματικών του στρατού και τη Σχολή Δοκίμων (1884). Καθιέρωσε την υποχρεωτική θητεία και την τήρηση σταθερά 30.000 ανδρών σε ετοιμότητα. Με δάνειο 40 εκατομμυρίων δραχμών εξασφάλισε τον ανεφοδιασμό του στρατού και του ναυτικού. Μείωσε τη στρατιωτική θητεία στον ένα χρόνο και αύξησε τις εξοπλιστικές δαπάνες παραγγέλλοντας τρία θωρηκτά «Υδρα», «Σπέτσες» και «Ψαρά» (Σακελλαρόπουλος, 2010, 77). Για να διασφαλίσει την ουδετερότητα του στρατού στις κομματικές αντιπαραθέσεις, κατήγγησε το δικαίωμα των αξιωματικών να θέτουν υποψηφιότητα για το κοινοβούλιο χωρίς να παραιτηθούν πρώτα από τη θέση τους. (Βερέμης, 1996, 105 - Σακελλαρόπουλος, 2010, 77 - Τζόκας, 1999, 213).

Παράλληλα, στο πλαίσιο της εσωτερικής αναμόρφωσης της χώρας, έδωσε έμφαση στον προγραμματισμό και την εκτέλεση μεγάλων και πολυδάπανων έργων υποδομής με στόχο την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Η ανάπτυξη της σχεδόν ανύπαρκτης συγκοινωνίας δια σιδηροδρόμων και εθνικών οδών, η τομή του ισθμού της Κορίνθου και η διεύρυνση του Ευρίπου, η κατασκευή λιμένων και γεφυρών, η ίδρυση φάρων και φανών, η αποξήρανση της λίμνης Κωπαΐδας, η αναδιοργάνωση της τηλεγραφικής και ταχυδρομικής υπηρεσίας, είναι έργα των Τρικουπικών κυβερνήσεων της περιόδου (Χαλαζιάς, 1996, 19). Η κατασκευή σιδηροδρομικού δικτύου⁸ υπήρξε ένα από τα κυριότερα μελήματα των κυβερνήσεών του. Ο ίδιος τη θεωρούσε έργο τέτοιας σημασίας για τον τόπο ώστε ονόμασε τη βουλή της περιόδου 1887-1890 «σιδηροδρομική βουλή» (Χαλαζιάς, 1996, 19 - Παπαγιαννάκης, 1996, 104).

1.4.2. Οικονομική πολιτική

Ο εκσυγχρονισμός της δημόσιας διοίκησης, του στρατού, του στόλου και η υλοποίηση των δημοσίων έργων απαιτούσαν σημαντικά κεφάλαια. Τη δεκαετία του 1880, η χώρα βρισκόταν ήδη σε οικονομική ένδεια. Ο Τρικούπης όταν ανέλαβε την εξουσία το 1882 δεν είχε να αντιμετωπίσει μόνο τις δαπάνες του δικού του προγράμματος, αλλά και τα ελλείμματα των προηγούμενων ετών από τις μεγάλες στρατιωτικές δαπάνες που είχαν απαιτηθεί για την επιστράτευση⁹ (Τρίχα, 2016, 352). Η βασική οικονομική στρατηγική του ήταν: α) η δημιουργία υποδομών για την ανάπτυξη της οικονομίας, β) η αξιοπιστία του

⁷ Έλλειψη πειθαρχίας, έντονος κομματισμός, έλλειψη πολεμικής εμπειρίας, αμορφωσιά (Τζόκας, 1999, 212).

⁸ Μέχρι το 1882 υπήρχε μόνο η σιδηροδρομική γραμμή Αθηνών - Πειραιώς μήκους 8,5 χιλιομέτρων. Την περίοδο 1882-1887 προστέθηκαν στο δίκτυο πλέον των 500 χιλιομέτρων νέων γραμμών.

⁹ Τα έξοδα της επιστράτευσης υπολογίζονταν σε 110 εκατομμύρια δραχμές και είχαν καλυφθεί με δανεισμό (Τρίχα, 2016, 352).

κράτους έναντι των διεθνών αγορών κεφαλαίου και ιδιαίτερα των δανειστών και γ) η μεγέθυνση των κρατικών εσόδων (Θωμαδάκης, 1996, 78 - Τζόκας, 1999, 226). Η αύξηση των δημοσίων εσόδων επιτελέστηκε με την συνεχή επιβολή άμεσων και έμμεσων φόρων και με μεγάλο, έως υπερβολικό εσωτερικό και εξωτερικό δανεισμό. Παράλληλα, έγιναν προσπάθειες προσέλκυσης επενδυτών, ξένων και ομογενών. Ο Τρικούπης προσέβλεπε στο ιδιωτικό κεφάλαιο για την επέκταση των επενδύσεων και στην επιχειρηματική πρωτοβουλία για την αναθέρμανση της οικονομίας (Χαλαζιάς, 1996, 20).

Μεταξύ 1879 και 1890 το ελληνικό κράτος σύνηψε οκτώ εξωτερικά δάνεια συνολικού ύψους 630 εκατομμυρίων δραχμών και ακόμα πέντε εσωτερικά δάνεια ύψους περίπου 65 εκατομμυρίων δραχμών. Η μη παραγωγική διαχείριση των δανείων σε συνδυασμό με τους επαχθείς¹⁰ όρους σύναψής τους, οδήγησε σε διόγκωση του ελλείματος των προϋπολογισμών, που στα μέσα της δεκαετίας 1880 ξεπερνούσε το 1/3 των τακτικών εσόδων. Η δανειακή επιβάρυνση της χώρας συνέβαλε ανάλογα στην αύξηση της φορολογίας. Ο Τρικούπης ταυτίστηκε στη λαϊκή συνείδησή της εποχής με την αύξηση των φόρων, κυρίως νέων έμμεσων και κατά συνέπεια κοινωνικά άδικων¹¹ (Αγριαντώνη, 2003, 68). Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης πέτυχε να κερδίσει τις εκλογές της 7ης Απριλίου 1885, στηλιτεύοντας τη φορολογική πολιτική του Τρικούπη (Μαρκεζίνης, 1966, 174-175).

Η φιλόδοξη οικονομική πολιτική του Τρικούπη ενείχε τον κίνδυνο της απειλής του υπερδανεισμού και της ενδεχόμενης μελλοντικής αδυναμίας πληρωμών, αφού αναπτύχθηκε σε περιβάλλον πολλών και απρόβλεπτων κλυδωνισμών (Θωμαδάκης, 1996, 78). Πράγματι, υπήρξαν ατυχείς συγκυρίες, εξωγενείς παράγοντες και οργανωμένα συμφέροντα που εμπόδισαν την επιτυχία του οικονομικού σχεδιασμού και ήταν: α) η διεθνής κρίση της περιόδου 1882-1884 που συνέβαλε στην εμπορική ύφεση και την κάμψη των εξαγωγών της Ελλάδας, β) η ανορθολογική σύναψη και διαχείριση των εξωτερικών δανείων, γ) η απροθυμία των Ελλήνων ομογενών κεφαλαιούχων της διασποράς να επενδύσουν στους παραγωγικούς τομείς της ελληνικής οικονομίας, και δ) η αναγκαστική κυκλοφορία¹² (Τζόκας, 1999, 228-229 - Σακελλαρόπουλος, 2010, 83).

¹⁰ Από το ονομαστικό ποσό των 630 εκατομμυρίων δραχμών του εξωτερικού δανεισμού το πραγματικά εισπραχθέν ήταν 440 εκατομμύρια, από τα οποία 378 εκατομμύρια απορροφήθηκαν από το δημόσιο χρέος (Τζόκας, 1999, 230).

¹¹ Φόροι επί της κατανάλωσης οινοπνευμάτων, κρασιού, καπνού και φωτιστικού πετρελαίου που έπλητταν κυρίως τα χαμηλά εισοδήματα.

¹² Η υποτίμηση της δραχμής και η επακόλουθη υπερτίμηση του συναλλάγματος.

1.4.3. Εξωτερικοί προσανατολισμοί

Ο απώτερος σκοπός του Χ. Τρικούπη ήταν η επίτευξη της Μεγάλης Ιδέας μέσα από την υλοποίηση στόχων: την αναμόρφωση του ελληνικού κράτους, την οικονομική πρόοδο και την ισχυροποίηση του στρατού (Παπαρηγόπουλος, 1955, σ. 848). Οι διπλωματικοί του χειρισμοί χαρακτηρίζονταν από σύνεση και ρεαλιστικό ή πραγματιστικό Μεγαλοϊδεατισμό για τη διαφύλαξη της εθνικής αξιοπρέπειας (Καραμπαρμπούνης, 1996, 91). Η εθνική πολιτική του βασιζόταν στην ειρηνική διαβίωση με τους βαλκάνιους γείτονες, ακόμη και με τη νέα απειλή της Ελλάδας τους Σλάβους/Βούλγαρους, τηρώντας παράλληλα ειρηνικές σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όσο η Ελλάδα δεν ήταν αρκετά ισχυρή για να αντιμετωπίσει δυναμικά πολεμικές αναμετρήσεις (Μαρωνίτη, 2010, σ. 120 - Τρίχα, 2016, 364-365). Εξάλλου, ο Τρικούπης θεωρούσε ότι ενδεχόμενος διαμελισμός της αυτοκρατορίας δεν ήταν ούτε επικείμενος ούτε ενδεδειγμένος (Βερέμης & Κολιόπουλος, 2006, 287-288). Η άρνηση του Τρικούπη να ενισχύσει τον αγώνα των Κρητών κατά την επανάσταση του 1889, προκάλεσε δυσαρέσκεια και μαχητικές διαδηλώσεις εναντίον του, με την κατηγορία ότι *«θυσιάζει την Κρήτην υπέρ της εαυτού διαμονής εν τη εξουσία»* (Βεργόπουλος, 1977, 30).

Όσον αφορά στο ευρύτερο διεθνές περιβάλλον, ο Τρικούπης ευνοούσε τη σωστή χρήση των δυνάμει συμμαχιών της Ελλάδας με πρωτεύοντα ρόλο στον βρετανικό παράγοντα. Διέβλεπε ότι η Βρετανία, ως ισχυρή ναυτική δύναμη, είχε στρατηγικό συμφέρον την αποτροπή της καθόδου της Ρωσίας προς τις «θερμές Θάλασσες» (Αιγαίο – Μεσόγειος) και πίστευε ότι θα υποστήριζε την Ελλάδα, που μπορούσε να αποτελέσει εμπόδιο στον πανσλαβισμό και στην ρωσική επέκταση προς το νότο. (Μαρωνίτη, 2010, σ. 120 - Τρίχα, 2023). Η στρατηγική του σύμπλευσης της Ελλάδας με τις Μεγάλες Δυνάμεις καταδείχθηκε ήδη από το 1882, όταν διέταξε την αποστολή μονάδων του ελληνικού στόλου στη γαλλοβρετανική στρατιωτική επιχείρηση στην Αίγυπτο. (Κλάψης, 2019, 184).

Ο Τρικούπης είχε την πεποίθηση ότι η ελληνική εξωτερική πολιτική θα έπρεπε να καθορίζεται από ένα εθνικό κέντρο, δηλαδή από την ελληνική κυβέρνηση. Για το λόγο αυτό διέλυσε διάφορα εθνικά σωματεία και «πατριωτικές οργανώσεις» που παρενέβαιναν στη χάραξη της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής (Κωστής, 2016, 470). Στο ίδιο πλαίσιο, δε δίστασε να αντιπαρατεθεί και με τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιωακείμ Γ', ως προς τον έλεγχο των ελληνικών σχολείων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, τονίζοντας ότι η αρμοδιότητα αυτή έπρεπε να ανήκει αποκλειστικά στην Αθήνα, σύμφωνα με τον Έλληνα πρωθυπουργό (Κλάψης, 2019, 183-184).

1.5. Ο ελληνικός τύπος την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα

Η εμπέδωση των ατομικών δικαιωμάτων στην καθημερινή ζωή των ελλήνων πολιτών όπως αυτή συντελέστηκε βαθμιαία από τα τέλη της δεκαετίας του 1860, είχε άμεση αντανάκλαση και στην ελευθεροτυπία. Η ανανέωση του Τύπου ήταν πολυδιάστατη και συμβάδιζε με την τεχνολογική πρόοδο και γενικά με τις ευρωπαϊκές εξελίξεις στον τομέα της επικοινωνίας (Αλιβιζάτος 2011, 135 - Μπάλτα, 2001, 65). Η ψήφιση του νέου συντάγματος το 1864, που κατοχύρωνε την ελευθερία του Τύπου, βρήκε ώριμο έδαφος για την ανανέωση των εφημερίδων σύμφωνα με τις νέες απαιτήσεις και με σύγχρονα πλέον κριτήρια (Κουμαριανού, 2005, 61). Η οργανωμένη και επαγγελματική δημοσιογραφία άρχισε να εκτοπίζει την παλιά εφημεριδογραφία προς όφελος της ενημέρωσης. Η «εφημερίδα του ενός ανδρός» έγινε σταδιακά εφημερίδα–επιχείρηση. Όλο και περισσότερες εφημερίδες γίνονταν καθημερινές και βελτιώνονταν ως προς την εμφάνιση και την ύλη, με πληρέστερη ειδησεογραφία παρά την κυρίαρχη θέση της αρθρογραφίας (Μπάλτα, 2001, 66). Η κουλτούρα των εντύπων άλλαξε, η ενημέρωση συνδέθηκε με την ταχύτητα και η είδηση–εμπόρευμα μετέβαλε πρακτικές, νοοτροπίες και δημιούργησε μια νέα αγορά της ενημέρωσης. Παράλληλα, ο εκσυγχρονισμός των τεχνικών εκτύπωσης και εικονογράφησης άλλαξε την εμφάνιση, την περιοδικότητα και το τιράζ των εφημερίδων. Στον ελληνικό Τύπο οι αλλαγές εμφανίστηκαν από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 (Μπάλτα, 2005, 66).

Στα τέλη της δεκαετίας του 1880 και στη διάρκεια της επόμενης εκδόθηκαν νέες εφημερίδες ανάμεσά τους και τα κομματικά όργανα των νέων πολιτικών αρχηγών: το *Εθνικό Πνεύμα* (1868), του κόμματος του Α. Κουμουνδούρου, η *Εφημερίς των Συζητήσεων* (1870), του Ε. Δεληγεώργη, η *Ωρα* (1875) του Χ. Τρικούπη και η *Πρωία* (1879) του Θ. Δηλιγιάννη. Οι *Καιροί* του Πέτρου Κανελλίδη (1872) και η *Εφημερίς* του Δημήτριου Κορομηλά (1873) σηματοδότησαν τη νέα αυτή περίοδο του Τύπου. Εξέφραζαν μια καινοτόμο άποψη για τη δημοσιογραφία, την επικαιρότητα και την παρουσίαση των ειδήσεων αποτελώντας το προοίμιο της εξέλιξης πριν από το σταθμό που θα αποτελούσε η έκδοση της *Ακροπόλεως*, το 1883 (Μπάλτα, 2001, 66).

Την εποχή αυτή ο ελληνικός τύπος συνδέθηκε με τα ξένα ειδησεογραφικά πρακτορεία. Οι νέοι δυναμικοί εκδότες με πρωτοπόρο τον Βλάση Γαβριηλίδη¹³ εξέφραζαν την νεωτεριστική βούληση και τάση της ελληνικής κοινωνίας, συμπαρασύροντας στον ανταγωνισμό και τις άλλες εφημερίδες της περιόδου: το *Εμπρός* του Δημητρίου

¹³ Ως εκδότης εγκαινίασε τις ανταποκρίσεις και το «ρεπορτάζ» με την αποστολή ειδικών απεσταλμένων στην Ελλάδα και το εξωτερικό (Μπάλτα, 2005, 67).

Καλαποθάκη, το *Σκρίπ* του Ευάγγελου Κουσουλάκου (1895), το οποίο προήλθε από την ομώνυμη σατυρική εφημερίδα (1893-1895), καθώς και την *Εστία*. Το δημοσιογραφικό κίνημα αυτής της περιόδου, με τη συμμετοχή των λογίων, εναρμονίστηκε με τη νέα γενιά των πολιτικών, ιδιαίτερα του Χαρίλαου Τρικούπη, που στόχευαν στην αναμόρφωση της πολιτικής ζωής, της οικονομίας, της κοινωνίας και στην ανάπτυξη του πολιτισμού (Κουμαριανού, 2005, 61).

Κατά τη διάρκεια της τρικουπικής περιόδου εμφανίστηκε το «πολιτικό ρεπορτάζ». Γεννήθηκε στον ελληνικό Τύπο μέσα από τις σελίδες της *Ακροπόλεως* από την περιγραφή της καθημερινότητας των εκλογών του 1887, εισάγοντας στην ελληνική δημοσιογραφία ένα κατεξοχήν νεωτερικό στοιχείο. Οι δημοσιογράφοι πλέον θεωρούσαν ότι ο ρόλος τους εκτός από παιδαγωγικός, παιδευτικός ήταν πλέον ενημερωτικός, με κύριο καθήκον τη συλλογή και μετάδοση της πληροφορίας που στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν η περιγραφή των εκδηλώσεων, διαδηλώσεων και γενικά των γεγονότων της εκλογικής περιόδου. Με βάση το εθνικό συμφέρον, ο Τύπος θεωρούσε ότι είχε υποχρέωση να δείχνει στους αναγνώστες-εκλογείς ποια ψήφος είναι η σωστή και για ποιους λόγους (Μπάλτα, 2001, 69-70). Η ενημέρωση άλλαξε περιεχόμενο, ενώ παράλληλα άλλαξε το ύφος και η γλώσσα των εντύπων. Το λόγιο γλωσσικό όργανο, η καθαρεύουσα, έγινε σταδιακά πιο απλή υιοθετώντας στοιχεία της καθημερινής λαϊκής γλώσσας. Από τη στιγμή που η κάλυψη των εκλογών θεωρήθηκε «καθήκον» των εφημερίδων, εμφανίστηκαν τα πρώτα «ρεπορτάζ» στα φύλλα των *Καιρών* και της *Εφημερίδος*. Στα τέλη του αιώνα, η αναζήτηση της πρωτιάς στην είδηση, καλλιέργησε τον ανταγωνισμό των εφημερίδων και οδήγησε σε φαινόμενα «κιτρινισμού» και διάδοσης ειδήσεων με χαμηλή αξιοπιστία (Μπάλτα, 2005, 70).

Την περίοδο αυτή ήταν χαρακτηριστική η άνθηση εφημερίδων σατυρικού περιεχομένου. Σε αυτές, τον περισσότερο χώρο κατελάμβαναν η κριτική και τα σχόλια ακόμα και για τα «όσια και ιερά» της κοινωνίας: Στέμμα, Στρατός και Εκκλησία. Αποτελούσαν προσφιλείς στόχους για τις σατυρικές εφημερίδες της εποχής, από τις οποίες ξεχώριζαν ο *Ασμοδαίος* του Εμμανουήλ Ροΐδη και ο αντιμοναρχικός *Ραμπαγάς* του Κλεάνθη Τριαντάφυλλου. Παράλληλα, κυκλοφόρησαν και τα πρώτα σοσιαλιστικά έντυπα, όπως το *Άρδην* του Πλάτωνος Δρακούλη και ο *Σοσιαλιστής* του Σταύρου Καλλέργη (Αλιβιζάτος 2011, 135 - Μπάλτα, 2001, 71). Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι το σύνολο του Τύπου προωθούσε την εθνική ιδεολογία του μεγαλοϊδεατισμού με ταυτόχρονη, ωστόσο, υπεράσπιση του κοινοβουλευτισμού και του Συντάγματος (Μπάλτα, 2001, 70).

2. Κεφάλαιο Β': Η διακυβέρνηση του Χ. Τρικούπη από το 1892 έως το 1893 μέσα από τον τύπο της εποχής

2.1. Από την παραπομπή στο Ειδικό Δικαστήριο στην πολιτική δικαίωση

Τον Οκτώβριο 1890, ο Τρικούπης ηττήθηκε στις εκλογές και τη διακυβέρνηση ανέλαβε ο Δηλιγιάννης. Ο τελευταίος κατήργησε πολλές από τις μεταρρυθμίσεις του Τρικούπη, όπως τον εκλογικό νόμο περί ευρείας περιφέρειας, τους νόμους περί υπαλληλικών προσόντων και του ασυμβίβαστου των στρατιωτικών (Τζόκας, 1999, 153-154). Επιπλέον, οι αντίπαλοί του επιδίωκαν και την πολιτική εξόντωσή του, μεθοδεύοντας την παραπομπή του σε Ειδικό Δικαστήριο (Τρίχα 2016, 500). Το κατηγορητήριο¹⁴ ήταν μακροσκελές, υποβλήθηκε στη Βουλή στις 14 Μαρτίου 1891 από 20 βουλευτές του Δηλιγιάννη και αφορούσε οικονομικές ατασθαλίες και αλόγιστη σπατάλη του δημοσίου χρήματος επί της προηγούμενης πρωθυπουργίας του Τρικούπη. Η αντιτρικουπική εφημερίδα *Εφημερίς* (15/3/1891) αναφερόμενη στο κατηγορητήριο κατέγραψε ότι : «...η κατηγορία δύναται νά θεωρηθή ως λίαν σοβαρά, εν τή εννοία της κολαστέας αυθαιρεσίας...», αλλά εξέφρασε και επιφυλάξεις: «φρονούμεν, ότι τοιαύται αόρισται καταγγελίαι δεν έπρεπε νά εύρωσι τόπον εν εγγράφω, όπερ πρέπει νά εκληφθή ως σοβαρόν». Στις 20 Μαρτίου, ο Τρικούπης αγόρευσε με τόνο καταγγελτικό και όχι απολογητικό, στηλιτεύοντας τις πολιτικές μεθόδους των αντιπάλων του και αξιώνοντας την παραπομπή του στη δικαιοσύνη (*Ακρόπολις*, 22/3/1891). Ο λόγος του από την εφημερίδα χαρακτηρίστηκε ως «αληθής κεραυνός» και «λαμπρά αγόρευσις», στο τρικουπικό *Άστυ* της ίδιας μέρας καταγράφηκε ότι: «...ο κατηγορούμενος έφερε τούς κατηγορούς του ωχρούς, ελεεινούς καί άξιους οίκτου...», ενώ σε άλλη εφημερίδα σχολιάστηκε ως «αδέξιος» ομιλητής (*Εφημερίς* 22/3/1891). Στις 21 Μαρτίου διεξήχθη η ψηφοφορία για την παραπομπή ή όχι του πρώην πρωθυπουργού, με απόντες τους τρικουπικούς βουλευτές. Ο Τύπος κατέγραψε: «Ουδείς τών φίλων τού κ. Τρικούπη παρίστατο χθες εν τη Βουλή και επί 92 βουλευτών, 64 μόνον υπήκουσαν εις τήν θέλησιν του κ. Δηλιγιάννη», και «...η Κυβέρνησις εκ τής μυστικής ψηφοφορίας εξήλθε συντετριμμένη» (*Εφημερίς*, 22/3/1891). Η *Ακρόπολις* (22/3/1891) σχολίασε: «Η χθεσινή ψηφοφορία υπήρξε η αληθής καταδίκη τού κατηγορητηρίου, καί τούτο τάχιστα θέλει διά πραγμάτων αποδειχθή». Οι βουλευτές αποφάσισαν την παραπομπή του Τρικούπη και μελών της κυβέρνησής του, πλην όμως η εκλογή της ανακριτικής επιτροπής αναβλήθηκε καθώς διακόπηκαν οι εργασίες της Βουλής (Τρίχα, 2016, 502). Έτσι, ο Δηλιγιάννης πέτυχε την εκκρεμότητα του ζητήματος

¹⁴ Απαγγέλθηκαν δέκα κατηγορίες, από τις οποίες η μόνη ουσιαστική ήταν εκείνη για παράνομη διάθεση μέρους του δανείου 56 εκατομμυρίων (Φλεριανού, 1999, 100-101).

αντί της ταχείας εκκαθάρισης που επιθυμούσε ο Τρικούπης (Μαρκεζίνης, 1966, 210). Η Ακρόπολις (24/3/1891) έγραψε ότι η «ανακριτική επιτροπή έπρεπεν ούτως ή άλλως νά εκλεχθή...αλλά ο κ. Δηλιγιάννης ενήργησεν επίτηδες, προσπαθών νά αποφύγη τά αναπόφευκτα αποτελέσματα τά οποία η υποβολή κατηγορητηρίου τόσον γελοίου καί κωμικού...θέλει επισύρει μοιραίως». Σχολίασε, επίσης, ότι κατά την επόμενη σύνοδο της Βουλής υπήρχαν δύο περιπτώσεις: είτε το κατηγορητήριο θα έφθανε στη δικαιοσύνη και οι κατηγορούμενοι θα αθωνόνταν, επιφέροντας την πτώση της κυβέρνησης, είτε ο Δηλιγιάννης θα υπαναχωρούσε στο ζήτημα του κατηγορητηρίου, γεγονός που θα οδηγούσε στην «αυτοκαταδίκη» του.

Μετά την παραπομπή, η αρμόδια ανακριτική επιτροπή που ορίστηκε το Νοέμβριο 1891, υπέβαλε με καθυστέρηση¹⁵ την έκθεσή της, στις αρχές Φεβρουαρίου 1892, προτείνοντας να περιοριστεί το κατηγορητήριο σε τέσσερις μόνο κατηγορίες (Τρίχα, 2016, 503). Η έκθεση τέθηκε για συζήτηση στη συνεδρίαση της Βουλής στις 10 Φεβρουαρίου. Οι αρχές έλαβαν έκτακτα μέτρα με υπαλλήλους, αστυνομικούς και έφιππες περιπολίες μετά από φήμη ότι οι υποστηρικτές του Τρικούπη θα στασίαζαν αν η απόφαση ήταν παραπεμπτική. Το θέαμα της Βουλής ως «πολιορκουμένου φρουρίου προκάλεσε φαιδρότατα σχόλια» (Ακρόπολις, 11/2/1892). Όπως κατέγραψε το κομματικό όργανο του Δηλιγιάννη, η Πρωία (11/2/1892), ο πρωθυπουργός στην αγόρευσή του «...παρά τήν ενδεδειγμένη ενοχήν τών πρώην Υπουργών αποβλέπων εις τά πολιτικά συμφέροντα τού τόπου συνεβούλευσεν εις τήν πλειοψηφίαν ίνα αμνηστεύση αυτούς». Ο Τρικούπης απαλλάχθηκε από όλες τις κατηγορίες με 95 ψήφους υπέρ και 20 κατά, επί 113 ψηφισάντων, ενώ απαλλακτικές ήταν και οι ψηφοφορίες των υπουργών του που παραπέμφθηκαν μαζί του. Το Άστυ σχολίασε: «Η Κυβέρνησις εγκατέλιπε χθές επισήμως εν τή Βουλή το κατηγορητήριον... πεισθείσα ότι...διέτρεχε δύο κινδύνους: ή νά εγκαταλειφθή υπό τών φίλων τής αμέσως καί νά εξαναγκασθή σέ παραίτησιν, ή νά εγκαταλείψη τήν εξουσίαν ευθύς ως η Δικαιοσύνη ήθελεν αθώωση τόν κ. Τρικούπην» (Άστυ, 11-12/2/1892). Τέλος, η Εφημερίς (11/2/1892) από τη μια πλευρά έγραψε: «Έληξε τέλος χθές η...παραταθείσα, ως μή ώφελε, κωμωδία τού κατηγορητηρίου». Ωστόσο, παρατήρησε: «ήδη ο κ. Τρικούπης, διαφυγών τούς όνυχας τού ειδικού δικαστηρίου, καλείται ν' απολογηθή ενώπιον τού υπέρτατου κριτηρίου τής κοινής γνώμης διά τήν σπατάλην εκατοντάδων εκατομμυρίων καί τήν διασπάθισιν τού δημοσίου πλούτου...». Ο πρωθυπουργός Δηλιγιάννης, έδωσε τέλος στο ζήτημα της παραπομπής του Τρικούπη και των υπουργών του χρησιμοποιώντας ως επιχείρημα το εθνικό συμφέρον. Αυτό, όφειλε να το προβλέψει και να

¹⁵ Παρά τις αιτήσεις του Τρικούπη για επιτάχυνση των εργασιών της.

το επικαλεσθεί πριν ξεκινήσει τη διαδικασία περί ευθύνης υπουργών. Επομένως, το κατηγορητήριο τέθηκε κυρίως για πολιτική εκμετάλλευση.

2.2. Η κυβέρνηση εκλογικής πλειοψηφίας του Χ. Τρικούπη

Στις αρχές του 1892, ο Βασιλιάς, ενόψει της πρόβλεψης¹⁶ για επικείμενη χρεοκοπία αποφάσισε να παρέμβει, και με διάβημα έπαυσε την κυβέρνηση Δηλιγιάννη, παρότι διέθετε την εμπιστοσύνη της Βουλής. Ο Τρικούπης, που κλήθηκε να σχηματίσει κυβέρνηση, αρνήθηκε, στερούμενος τη δεδηλωμένη και συμβούλευσε τον Βασιλιά να ορίσει υπηρεσιακή κυβέρνηση για τη διενέργεια εκλογών. Ο Βασιλιάς διόρισε πρωθυπουργό το βουλευτή Κωνσταντίνο Κωνσταντόπουλο, ευνοώντας το Τρίτο κόμμα¹⁷, προς υπονόμευση του δικομματισμού (Μαρωνίτη, 2010, 124 - Ζουμπουλάκης, 2024, 66). Οι εφημερίδες σχολίασαν με διαφορετικό τρόπο τα τεκταινόμενα. Η *Επιθεώρησις* (19/2/1892), τασσόμενη με την πλευρά του Δηλιγιάννη έγραψε: «*Η βουλή εκηρύχθη...κατά του βασιλικού πραξικοπήματος*». Το *Άστυ* (18-19/2/1892) σχολίασε: «*Η απόφασις του Στέμματος, συνταγματική υπό πάσαν άποψιν, ήτο επίκαιρος και σωστική*», και η *Ακρόπολις* (18/2/1892): «*η βασιλεία μεριμνώσα υπέρ της σωτηρίας της πατρίδας εκ χρεωκοπίας...ποιείται χρήσιν του συνταγματικού δικαιώματός της, και απομακρύνει υπουργούς, η ανικανότητης των οποίων κατέστη κίνδυνος φοβερόν για τον τόπον*».

Η κυβέρνηση Κωνσταντόπουλου προκήρυξε εκλογές για τις 3 Μαΐου. Στις 26 Απριλίου, σε προεκλογικό λόγο του ο Χ. Τρικούπης δικαιολόγησε εν μέρει την αποπομπή της κυβέρνησης Δηλιγιάννη – η οποία έγινε κατά παράβαση της αρχής της δεδηλωμένης – υποστηρίζοντας ότι: «*Δεν αρκεί εις κοινοβουλευτικόν κράτος κυβέρνησις στηριζομένη επί τής δεδηλωμένης εμπιστοσύνης τής Βουλής. Χρήζει τό κράτος καί Βουλής στηριζομένης επί τής δεδηλωμένης εμπιστοσύνης τού λαού...*» (*Ακρόπολις*, 27/4/1892). Οι εκλογές διεξήχθησαν σε κλίμα φανατισμού στη Αθήνα με μικροεπεισόδια και με μια σοβαρή ένοπλη συμπλοκή με έναν νεκρό, ενώ στην υπόλοιπη χώρα διενεργήθηκαν με τάξη και χωρίς επεισόδια (Μπάλτα, κ.ά., 2015, 219). Η *Εφημερίς* (4/5/1892) θεώρησε ότι ο φανατισμός και η ένταση οφειλόταν στην τρομοκρατία και τη βία που ασκούσε η «*μαφία τών τρικουπικών ταραξιών*» ενώ οι *Καιροί* (4/5/1892) στηλίτευσαν την ανεπάρκεια και την αδιαφορία της ηγεσίας του «*Κορδονίου*»¹⁸. Το τρικουπικό κόμμα κέρδισε με μεγάλη πλειοψηφία 160 εδρών από 207

¹⁶ Τον Ιανουάριο 1892, ο Ανδρέας Συγγρός υπέβαλε υπόμνημα στον Γεώργιο, επισημαίνοντάς ότι η διατήρηση του Δηλιγιάννη στην εξουσία εγκυμονούσε εθνικούς κινδύνους και οικονομική καταστροφή (Βεργόπουλος, 1977, 32).

¹⁷ Κομματικός πυρήνας που συστάθηκε στις 7 Νοεμβρίου 1891, ηγετικό ρόλο είχαν οι Δημήτριος Ράλλης, Κωνσταντίνος Κωνσταντόπουλος και Αθανάσιος Ευταξίας (Μαρωνίτη, 2010, 125).

¹⁸ Το σύμβολο του Εθνικού Κόμματος του Θεόδωρου Δηλιγιάννη ήταν το κορδόνι.

(Φλεριανού, 1999, 102-103). Η *Πρωία* (6/5/1892) επικαλέστηκε την παρέμβαση άλλων δυνάμεων: «ενίκησεν ημάς...η ορμητική επίθεσις τών επελθόντων εις επικουρίαν αυτών, τινές τών οποίων ήσαν απολέμητοι». Επιπλέον, η *Εφημερίς* (5/5/1892) έγραψε: «ο τρικουπισμός ενίκησεν, αποσπάσας υπέρ εαυτού διά παντός θεμιτού καί αθέμιτου μέσου, διά τής ασυνειδήτου καταδολιεύσεως τών θεσμών τής χώρας καί κατασύρων εν τή εκλογική παλαίστρα τό Στέμμα, τήν ψήφον τού Ελληνικού λαού» και διαβεβαίωνε ότι θα συνέχιζε να μάχεται εναντίον του τρικουπισμού στο πλευρό του Εθνικού κόμματος. Η *Ακρόπολις* (6/5/1892) σχολίασε τη νίκη του Τρικούπη: «λαϊκή επανάστασις» και «ανεμοστρόβιλος, ο οποίος ήλθε και εσάρωσε όλους τούς...δημοκόπους τής πολιτικής σκηνής». Το *Άστυ* (5/5/1892) έγραψε ότι «ο λαός απήντησε χθές εις τήν γενομένην προς αυτόν υπό τού Στέμματος έκκλησιν...αποδείξας ότι ορθώς τό Στέμμα έκρινεν ότι η πλειοψηφία τής διαλυθείσης Βουλής...είχον παύσει νά αντιπροσωπεύωσι τό δημόσιο φρόνημα».

Δύο μέρες μετά τις εκλογές ο Βασιλιάς αποφάσισε να πραγματοποιήσει το προγραμματισμένο οικογενειακό ταξίδι στη Δανία, (Μαρκεζίνης, 1966, 230). Ο Τύπος εξέφρασε διαφορετικές απόψεις σχετικά με την απόφαση του Βασιλιά να είναι απών για είκοσι ημέρες, σε μια κρίσιμη δημοσιονομικά κατάσταση για τη χώρα. Η *Ακρόπολις* (24/5/1892) έψεγε τον Κωνσταντόπουλο ότι ήθελε να παραμείνει στην εξουσία όσο περισσότερο μπορούσε και μεταξύ άλλων έγραψε: «διότι, εάν υπήρχαν υπουργοί κατανοούντες τό κρίσιμον τών καιρών καί αντιλαμβανόμενοι τής θέσεως αυτών...καί παρίστων εις τόν βασιλέα τήν ανάγκην νά παραμείνη εν τώ τόπω, όπως προβή εις τόν σχηματισμόν τής νέας κυβερνήσεως, ο βασιλεύς, εν τή άκρα συνέσει και φιλοπατρίαν...λίαν ευχαρίστως θα παρητείτο τού ταξιδιού του». Η *Εφημερίς* (25/5/1892) υιοθετούσε σενάριο κυβερνητικών στελεχών, σύμφωνα με το οποίο η κυβέρνηση θα παρέμενε έως τον Σεπτέμβριο 1892 και καταφερόταν εναντίον του Τρικούπη: «...η εκλογή τής 3ης Μαΐου...εκύρωσε διά τής λαϊκής ψήφου τό νέον, ανώμαλον καθεστώς». Το *Άστυ* (25-26/5/1892) ερμήνευσε το σενάριο της *Εφημερίδος* ως εξής: «...ο Βασιλεύς είχε σκοπό νά παριδή τήν ετυμηγορίαν τού ελληνικού λαού καί νά κρατήση τήν νύν κυβέρνησιν μέχρι τού Σεπτεμβρίου», και κατέληξε ότι αυτά ήταν «ονειροπολήματα». Εντέλει, η έναρξη των εργασιών της νέας Βουλής πραγματοποιήθηκε στις 25 Μαΐου 1892 και στις 8 Ιουνίου εξελέγη ως πρόεδρος της Βουλής ο τρικουπικός Βασίλειος Βουδούρης, με συντριπτική πλειοψηφία (έλαβε 155 ψήφους από 164) (*Ακρόπολις*, 9/6/1892).

Στις 10 Ιουνίου, ο Χαρίλαος Τρικούπης σχημάτισε την έκτη κυβέρνησή του αναλαμβάνοντας ο ίδιος πάλι το υπουργείο Οικονομικών για να αντιμετωπίσει με άμεσο τρόπο τη δύσκολη οικονομική κατάσταση. Η *Ακρόπολις* (11/6/1892) έγραφε: «τά ονόματα

τών υπουργών εμπνέουν ακράδαντον εμπιστοσύνην» και εξέφραζε αισιοδοξία για τα οικονομικά θέματα: «διότι, ευτυχώς, εις τούς πόρους τού Έθνους ουδεμία ήτο δυνατόν νά επέλθη εκ τής κυβερνήσεως εκείνης βλάβη, αν μή δ' απρόοπτον τι αναφανή κακόν, η διαρρύθμισις των οικονομικών θα συντελεστέη πρεπόντως και ταχέως...». Αντίθετα, η *Εφημερίς* (11/ 6/1892): «ευχόμεθα να αναδειχθή (ο Τρικούπης) άξιος των περιστάσεων. Δεν κρύπτομεν ότι δεν το ελπίζομεν».

2.3. Αυστηρή οικονομική και δημοσιονομική πολιτική

Στις 25 Ιουνίου 1892, κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού ο Τρικούπης εισηγήθηκε έκτακτα μέτρα «ανόρθωσης τών οικονομικών...τά οποία αποβλέπουσι εις τήν επίτευξιν τού διπλού ισοζυγίου, τών δημοσίων εσόδων καί εξόδων» προς κάλυψη του ελλείματος των 17.000.000 δραχμών που είχε δημιουργηθεί στην τρέχουσα χρήση του έτους. Σύμφωνα με τον πρωθυπουργό, η πληρωμή του τεράστιου ελλείματος θα γινόταν: «α) δι' οικονομιών, β) δια τής αυστηράς καί ακριβούς εισπράξεως τών δημοσίων εσόδων καί γ) διά τής επιβαρύνσεως τής φορολογίας» (*Εφημερίς*, 26/6/1892). Η *Ακρόπολις* (26/6/1892) αναλύοντας έγραψε: «Ούτω δέ, δι' οικονομιών ανερχομένων εις 7.150.000 δραχμών, κατωρθώθη νά καλυφθή τό έλλειμα Τοιουτοτρόπως συνετάχθη προϋπολογισμός αναγράφων έσοδα μέν 100.399.592 δραχ., έξοδα 97.637.576 δραχ., και περίσσευμα 2.762.016 δραχμών. Ότι δέ ο προϋπολογισμός ούτος αναγράφει ισοζύγιον πραγματικών καί ειλικρινές, είνε κατάδηλον». Αντίθετα, η *Εφημερίς* εξέφρασε απαισιοδοξία γράφοντας ότι το υπολογισθέν περίσσευμα «θα εκλείψη καί θά μεταβληθή εις έλλειμα...(που) θά υπερβεί τά 10.000.000» εξαιτίας δανείων που θα συναφθούν και της μη απόδοσης των προσδοκώμενων εσόδων από τους νέους φόρους.

Τα έκτακτα μέτρα περιλάμβαναν περικοπές δαπανών στο Στρατό, στην οδοποιία, γενικά στα δημόσια έργα, κατάργηση επιχορήγησης στην ελληνική αεροπλοΐα, περικοπές σε υπουργεία και επιβολή φόρων «επί τών αροτριώντων κτηνών, επί τών οίνων», αύξηση δασμών επί «ζακχάρεως καί σίτου» και επιβολή τελών στη μέση και ανώτατη εκπαίδευση (*Ακρόπολις*, *Εφημερίς*, 26/6/1892). Οι *Καιροί* (26/6/1892) στηλιτεύοντας τα νέα μέτρα έγραψαν: «θρήνος, καί οδυρμός θά εκραγεί ανά τήν Ελλάδα, τού ελληνικού λαού μανθάνοντος τά οικονομικά μέτρα καί νομοθετήματα τού πρωθυπουργού» και «μία καί μόνη πρυτανεύει ιδέα εν τώ συνόλω τού νομοθετικού καί κυβερνητικού τούτου κυκεώνος, η αρπαγή χρήματος όσον οίον τε πλείστου, οπωσδήποτε καί όθεν δήποτε».

Η νέα πολιτική λιτότητας μεταφράστηκε αμέσως σε μια σειρά από επιπρόσθετους φόρους με αποτέλεσμα να ξεσπάσουν διαμαρτυρίες στο λαό. Οι νέοι φόροι έγιναν το κεντρικό θέμα συζητήσεων μεταξύ των αναγνωστών του καθημερινού Τύπου. Οι δηλιγιαννικοί κατήγγελλαν ότι εξαντλήθηκε η φορολογική ικανότητα του λαού. Οι Τρικούπης αντέτεινε ότι δεν υπάρχουν αντικειμενικά όρια σ' αυτή (Βεργόπουλος, 1977, 33). Στις 17 Ιουλίου ψηφίστηκε το νομοσχέδιο για την επιβολή «εκπαιδευτικών τελών» στη μέση και στην ανωτέρα βαθμίδα της παιδείας. Η *Παλιγγενεσία* (25/6/1892) έγραψε : «μεταξύ τών χιλιάδων νόμων...δέν δύναται τις νά εύρει άλλο νομοσχέδιον δεύτερον, κατά τού οποίου νά εξεδηλώθη τσαούτη πανηγυρική απέχθεια». Ο αντιπολιτευόμενος Δ. Ράλλης εναντιώθηκε στο νομοσχέδιο διότι «καταστρέφει τήν ισοπολιτείαν...είνε αντισυνταγματικόν» αλλά και «αντεθνικόν, διότι θά εμποδίση τούς εκ τής δούλης Ελλάδος νά έρχωνται νά σπουδάζουν εις τό πανεπιστήμιον» (*Άστν*, 16-17/7/1892). Ο Τρικούπης «απέδειξε τό μή αντισυνταγματικόν τού νόμου, απέδειξε δέ καί τό απαραίτητον αυτού διά ταμειευτικόν λόγον, ...είναι έκτακτον οικονομικόν μέτρον, όπερ θ' αρθή όταν καί η έκτακτος ανάγκη παρέλθη», (*Άστν*, 18-19/7/1892). Την ίδια μέρα, επιτροπή από μαθητές Γυμνασίων επέδωσε στον βασιλιά επιστολή με την οποία τον παρακαλούσαν να ματαιώσει το νόμο με τον οποίο «φοιτηταί δε και μαθηταί γίνονται φόρου υποτελείς, εξ ου αναγκάζονται υπό τό κράτος τοιούτου νόμου νά εγκαταλίπωσι τά σχολεία» (*Εφημερίς*, 19/7/1892). Το *Άστν* επιχειρηματολογώντας υπέρ της κυβέρνησης έγραψε: «Το κράτος σήμερον ευρίσκεται εις τήν ανάγκην ή νά περικόψη τάς δαπάνας τής ανωτέρας καί μέσης εκπαιδευσεως ή νά επιβάλη τέλη τινά. Τί είναι αίρετώτερον άρα γε νά καταργήση δέκα, είκοσι γυμνάσια καί περί τά εκατόν ελληνικά σχολεία, ή νά διατηρήση ταύτα καί νά επιβάλη τέλη εις τούς επιθυμούντας νά εκπαιδευώνται εν αυτοίς;» (*Άστν*, 12-13/7/1892).

Στις 23 Σεπτεμβρίου η σπουδάζουσα νεολαία διαδήλωσε την αντίθεσή της στο νόμο. Η συγκέντρωση των φοιτητών έξω από το υπουργείο Οικονομικών απωθήθηκε και διαλύθηκε από αστυνομικά όργανα, ευζώνους και ιππικό, ενώ επιτροπή αυτών έγινε δεκτή από τον πρωθυπουργό ο οποίος τους δέχθηκε «ουχί ως φοιτητάς άλλ' ως πολίτας...διότι δέν έχουσι τήν ιδιότητα τού φοιτητού οι μή φέροντες τό εισιτήριόν των» (*Ακρόπολις*, 24/9/1892), «αφού υπέδειξεν αυτοίς ότι δέν είναι φοιτηταί ως μή ανανεώσαντες τάς εγγραφάς των» (*Άστν*, 24-25/9/1892). Η *Εφημερίς* (24/9/1892) σχολίασε ότι ο Τρικούπης αντιμετώπισε τους φοιτητές με «σκαιότητα» και «παιδαριώδες πείσμα», το *Άστν* (24-25/9/1892) έγραψε: «αρκετά ηκούσθη πλέον η φωνή τής κολακείας. Είναι καιρός ν' ακουσθή και η φωνή τού καθήκοντος». Οι *Καιροί* (26/9/1892) χαρακτήρισαν τα εκπαιδευτικά τέλη «βαρέα καί δυσβάστακτα» και καταδίκασαν την «διά τής βίας τών όπλων καί τών απειλών καί διά τρόπον αγρίου καί

αναρμόστου» διάλυση της διαδήλωσης των φοιτητών και εξήραν την ανάγκη «νέου γενικού και σοβαρού συλλαλητηρίου».

Στις 18 Νοεμβρίου 1892, κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού του 1893, στη Βουλή, ο πρωθυπουργός επισήμανε ότι το κράτος «διά περιορισμού των δαπανών...και δι' αυξήσεως των φόρων... δύναται να παράσχη τήν ασφάλειαν εις τά κεφάλαια» και όσον αφορά τις υπηρεσιακές ανάγκες, αυτές καλύπτονταν «άνευ συνδρομής οιοδήποτε» (Ακρόπολις, 19/11/1892). Τόνισε ότι θα αναζητούνταν ξένα κεφάλαια, με σύναψη δανείου, «αποκλειστικώς προς τόν σκοπόν τής δημιουργηθείσης νομισματικής ανωμαλίας», εννοώντας την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας (Άστν, 19-20/11/1892). Η Εφημερίς (20/11/1892) σχολίασε: «επί τής πιθανότητος τής επιτυχίας τού δανείου στηρίζεται λοιπόν ολόκληρος ο νέος προϋπολογισμός...αλλά καί άν εξευρεθή το δάνειον, τί τό εξ' αυτού όφελος; Η αναγκαστική κυκλοφορία δι' αυτού ούτε θά αρθή, ούτε θά περιορισθή...η καταστροφή θά καταστή αναπότρεπτος πλέον».

Ο προϋπολογισμός προέβλεπε φόρους επί τού οίνου, του οινοπνεύματος, επιβάρυνση επί των τηλεγραφικών και ταχυδρομικών τελών εξωτερικού, φόρο επί των δασικών προϊόντων, φόρο επί των εμπορευμάτων μεταφερομένων με πλοία, και εξαγωγικά τέλη σε χρυσό στα γεωργικά προϊόντα (κυρίως σταφίδα) και στις μεταλλίτιδες. Προβλέπονταν περικοπές δαπανών στο υπουργείο Στρατιωτικών, στην υπηρεσία δημοσίων έργων και σε άλλες υπηρεσίες του κράτους (Εφημερίς, 19/11/1892). Η ίδια εφημερίδα σχολιάζοντας τον προϋπολογισμό έγραφε: «πρόσθετοι φόροι πέντε εκατομμυρίων, τελεία κατάλυσις τού Στρατού, διατήρησις όλων τών αργομισθιών τής φατριάς...ομολογία απροκάλυπτος ότι η Ευρώπη δέν μάς δανείζει ούτε λεπτόν...λόγια κενά, αντιφατικά...» (Εφημερίς, 19/11/1892). Η Επιθεώρησις (19/11/1892) σε επικριτικό και σαρκαστικό άρθρο της, έγραψε: «η Ελλάς σώζεται εάν καταστροφή διά τής απηνούς τρικουπικής φορολογίας!...νέοι φόροι καί φόροι επί των πραγμάτων τής πρωτίστης ανάγκης, διότι μόνον διά τούτων ο μέγας οικονομολόγος μας (Τρικούπης) θά κερδίση τήν εξωτερικήν πίστιν διότι αυτή είναι αναγκαία». Το Άστν (20-21/11/1892) σχολίασε: «Ο προϋπολογισμός τού 1893 αντανakλά τό αίσθημα τής Βουλής και τού τόπου...ουδέν τούτου αληθέστερον. Τάξεις τινές πιθανόν ν' αποδεχθούν μετά δυσθυμίας τά κυβερνητικά μέτρα, πιθανόν τό όνομα τής κυβερνήσεως νά καταστή αντικείμενον μίσους...Αλλ' ερωτώμεν: αφού ο τόπος έχει απόφασιν νά μή χρεωκοπήση, τί πρέπει νά γείνη; Δεν πρέπει νά υποστή νέας θυσίας, νέα βάρη, σώζων διά μικρών σχετικώς θυσιών ό,τι απέκτησε δι' αγώνων και μόχθων;...γνωρίζουν οι αντίπαλοι τού κ. Τρικούπη ότι αν επιβάλλωνται σήμερα νέα βάρη εις τον λαόν, οι μόνοι ευθυνόμενοι, είνε αυτοί – και η κατά τής κυβερνήσεως εξέγερσις επιδιώκεται διά διαφόρων πλαγίων οδών».

Εν κατακλείδει, οι φόροι επί των καταναλωτικών αγαθών έπλητταν όλα τα κοινωνικά στρώματα, με τον ίδιο φορολογικό συντελεστή, επιβαρύνοντας τις λαϊκές τάξεις αναλογικά περισσότερο από τις ανώτερες. Η αδικία αυτή, για τον Τρικούπη, ήταν δευτερεύουσα σε σχέση με το ανορθωτικό πρόγραμμα της χώρας (Βεργόπουλος, 1977, 72).

2.4. Δανεισμός

Εν μέσω της παρατεταμένης ύφεσης, ο Τρικούπης επιχείρησε να στηρίξει την οικονομία με την τακτική της σύναψης νέων δανείων για την εξυπηρέτηση των παλιών. Οι όροι των δανείων ήταν δυσμενείς, καθώς η διαφορά μεταξύ της ονομαστικής τιμής τους και της τιμής εκδόσεως, αύξανε τον πραγματικό τόκο που έφθανε συχνά γύρω στο 30% (Βεργόπουλος, 1977, 33). Στις 23 Ιουλίου 1892, ψηφίστηκε το νομοσχέδιο «Περί μεταρρυθμίσεως και συμπληρώσεως κειμένων νόμων περί δανείων» προκειμένου να μπορεί η κυβέρνηση να συνάπτει δάνεια σε ξένο νόμισμα μέχρι ποσού 100.000.000 χρυσών φράγκων, και επιτόκιο μέχρι 8%, με εγγύηση κρατικών προσόδων. Τα δάνεια θα είχαν «αποκλειστικήν χρήσιν τήν ανακούφισιν τού εμπορίου διά τής άρσεως μέρους τής αναγκαστικής κυκλοφορίας», ώστε να επανέλθει η δραχμή στην προηγούμενη ισοτιμία (Άστν, 24-25/7/1892). Η Εφημερίς, (23/7/1892) αποκάλεσε το νομοσχέδιο «ύπουλον καί ολέθριον», με το οποίο η κυβέρνηση δανειζόμενη με οιοσδήποτε εγγυήσεις θα παρέδιδε «τήν διαχείρισιν τών δημοσίων προσόδων της είς ξένους». Το Άστν (21-22/7/1892) χαρακτήρισε «θαύμα» το πιθανό επιτόκιο των 8% και έγραψε: «βεβαίως με οκτώ τοίς εκατόν ανάγκη να δανεισθώμεν, διότι δεν χαίρομεν πλέον τήν πίστιν, ήν εχαίρομεν πρό τής 14 Οκτωβρίου (1890). Σήμερον συγκαταλεγόμεθα μεταξύ των εθνών, ών τά οικονομικά κρίνονται ημικατεστραμμένα», υπενθυμίζοντας ότι η οικονομική δυσπραγία της χώρας οφειλόταν στα ανεπαρκή μέτρα της κυβέρνησης Δηλιγιάννη. Ο Ράλλης κατά την ομιλία του στη Βουλή χαρακτήρισε το νομοσχέδιο «σκοτεινόν, επαχθές καί ώς προωρισμένον διά τήν κάλυψιν ελλειμμάτων» (Άστν, 24-25/7/1892).

Για την κάλυψη των επείγουσών κρατικών αναγκών, η κυβέρνηση συνομολογούσε μικρά δάνεια τα οποία σκόπευε να εξοφλήσει αργότερα με τη σύναψη μεγαλύτερου δανείου. Κατ' αυτό τον τρόπο, εξασφάλισε δάνειο 16.500.000 χρυσών φράγκων με τις τράπεζες Ηπειροθεσσαλίας και Κωνσταντινουπόλεως (Τρίχα, 2016, 513). Η Εφημερίς (16-18/9/1892) αναφερόμενη στα δάνεια: των 1.500.000 φράγκων που χορήγησαν «οί εν Αιγύπτω ομογενείς κ.κ. Αβέρωφ καί Αντωνιάδης» και τών 500.000 φράγκων που «συνωμολογήθη μετά τής Γαλλικής Εταιρίας του Λαυρίου», στηλίτευε την παραπάνω τακτική γράφοντας: «χρήματα εν τώ ταμείω εκ τακτικών εισπράξεων δεν υπάρχουσι...αναγκάζεται η Κυβέρνησις νά δανείζεται

από εταιρίας, από ιδιώτας. Πού καταντήσαμεν λοιπόν; Και πού είχε δυνατόν να καταντήσωμεν ακόμη;».

Παρά την αρχική αισιοδοξία, ο Τρικούπης δεν κατάφερε να ανακόψει την κακή οικονομική κατάσταση η οποία επιδεινώνονταν όχι μόνο στο εσωτερικό αλλά και στο εξωτερικό, όπου κεφαλαιούχοι αντικαθιστούσαν την αδύναμη δραχμή με άλλο υγιές νόμισμα (Τρίχα, 2016, 512-514). Στην προσπάθειά να αποκαταστήσει τη χρηματοληπτική αξιοπιστία της χώρας και να συνάψει εξωτερικό δάνειο αποδέχθηκε τον όρο της βρετανικής κυβέρνησης να μεταβεί στη χώρα εξειδικευμένος απεσταλμένος¹⁹ (Τζόκας, 1999, 174-176), «επί σκοπώ νά αποστείλῃ έκθεσιν περί τῆς αποκαταστάσεως τῶν οικονομικῶν τῆς Ελλάδος...χωρίς βεβαίως να πρόκειται περί διεθνούς επιτροπείας» (Ακρόπολις, 24/9/1892). Η Ακρόπολις στο ίδιο φύλλο έγραψε ότι ακόμα και η είδηση της αποστολής του «κ. Λόου, θετικῶς πιστεύεται εν τη χρηματαγορά». Αντίθετα, η Εφημερίς (24/9/1892) έγραφε: «εις τήν διά τυμπανοκρουσίας...αγγελθείσαν εν τῷ υπουργικῷ ὀργάνῳ αποστολήν τοῦ Λόου... απεδώσαμεν τήν σημασίαν χρηματιστικῷ τεχνάσματος».

Η Παλιγγενεσία (13/11/1892) αποκάλυψε και επέκρινε τις προσπάθειες κυβερνητικών και εφημερίδων²⁰ να χειραγωγήσουν τον Άγγλο ελεγκτή, προκειμένου αυτός να συντάξει έκθεση ευνοϊκή για τα οικονομικά της χώρας. Παράλληλα, εξέφραζε την ελπίδα ότι τελικά η αυθεντική έκθεση θα ήταν αφατρίαστη και «πόρισμα ειλικρινούς και εμβριθούς μελέτης». Αντίθετα, η «Ακρόπολις» (13/11/1892), κατέκρινε τους «ελεεινούς πολιτικούς εχθρούς του (Τρικούπη), οίτινες εσυκοφάντησαν τον τόπον και τά οικονομικά του, οίτινες επλαστογράφησαν τά πράγματα καί τούς αριθμούς...», ανέφερε ότι «ο κ. Λόου ετόλμησε νά πατήσῃ τό πόδι του καί ἐπὶ τῆς μή μου ἅπτου Ελλάδος, χωρίς η κυβέρνησις νά διατάξῃ επιστρατεΐαν ἐναντίον του» και ότι: «ἡ Ελλάς μόνον δυστυχῶς ἐπὶ τοῦ κ. Τρικούπη δεικνύει ὅτι θέλει νά ζήσῃ καί ζή».

Παράλληλα, μια κερδοσκοπική ομάδα Γάλλων κεφαλαιούχων²¹ που εκπροσωπούνταν από τους Αντώνιο Βλαστό και Ανδρέα Συγγρό, ματαίωνε τη δανειοδότηση από τη Γαλλία (Τζόκας, 1999, 175). Οι Γάλλοι κεφαλαιούχοι με την υποστήριξη της κυβέρνησής τους αξίωσαν και πέτυχαν να στείλουν και δικό τους αντιπρόσωπο²², ως αντίρροπο της

¹⁹ Η Βρετανία απέστειλε τον οικονομολόγο Sir Edward Law.

²⁰ Η εφημερίδα Νέα Ημέρα της Τεργέστης ισχυρίζεται ότι ο Λώ είχε πεισθεί από τις έρευνές του ότι «...αι οικονομικαί δυσχέρειαι τῆς Ελλάδος εἶναι παροδικαί καὶ θα υπερνικηθῶσι ἀσφαλῶς, ἀρκεῖ νά μὴ διαταραχθῇ καὶ πάλιν τὸ ἐφαρμοζόμενον σύστημα» (Παλιγγενεσία, 13/11/1892).

²¹ Οι Γάλλοι κεφαλαιούχοι είχαν στα χέρια τους πολλά ελληνικά χρεόγραφα και επιθυμούσαν τη χρεοκοπία της Ελλάδας, ώστε να διατηρήσουν το εκδοτικό προνόμιο των ιδιωτικών τραπεζών αλλά και το δικαίωμα είσπραξης των προσόδων του κράτους (Ζουμπουλάκης, 2024, 67).

²² Τον επιθεωρητή του υπουργείου οικονομικών Roux.

αποστολής του βρετανού Εδ. Λώ (*Εφημερίς*, 25/10/1892 – Ρούσσοι, 1975, 477). Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά την ομιλία του στη Βουλή για τον προϋπολογισμό του 1893, ο πρωθυπουργός τόνισε για τους ξένους απεσταλμένους ότι: «ουδείς ελεγκτής εκλήθη, ουδείς επεβλήθη, ουδείς διεξάγει έλεγχον», αλλά εκπονούν μελέτη «τοιαύτην...είδομεν μετά μεγίστης ευχαριστήσεως αφ' ού πρόκειται να εκτιμήσωσι τήν κατάστασιν των οικονομικών ημών» (*Ακρόπολις*, 19/11/1892).

2.5. Σταφιδική κρίση

Στη διάρκεια του δευτέρου μισού του 19ου αιώνα η κορινθιακή σταφίδα είχε αναδειχθεί σαν πρώτο εξαγόμενο είδος από την ελληνική οικονομία. Αποτελούσε μονοκαλλιέργεια με μεγάλη ζήτηση στο εξωτερικό, με το σύνολο της παραγωγής να διατίθεται εκτός Ελλάδος. Από τη σταφίδα εξαρτούνταν οι εργάτες γης, όλοι όσοι εμπλέκονταν με τη διακίνηση της και εντέλει η εθνική οικονομία. Συνεπώς, κάθε περιορισμός των σταφιδικών εισπράξεων επιβάρυνε εντυπωσιακά τη δημόσια οικονομία (Βεργόπουλος, 1977, 65-66). Στο διάστημα από το 1878 έως το 1892 η σταφιδοκαλλιέργεια στην Πελοπόννησο γνώρισε εξαιρετικά μεγάλη επέκταση εξαιτίας της καταστροφής των γαλλικών αμπελώνων από φυλλοξήρα. Όταν υπήρξε ανάκαμψη των αμπελώνων αυτών, η γαλλική αγορά έκλεισε όσο απότομα είχε ανοίξει. Έτσι, οι ελληνικές εξαγωγές της σταφίδας το 1892 κατέρρευσαν με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί σταφιδικό ζήτημα που συνίστατο στην αντιμετώπιση της υπερπαραγωγής (Κορασίδου, 2010, 45). Η κρίση στο θέμα της σταφίδας κορυφώθηκε το καλοκαίρι του 1893 και είχε σημαντικό δημοσιονομικό, πολιτικό και κοινωνικό αντίκτυπο, καθώς «ολόκληροι πληθυσμοί έφθασαν στα όρια της έσχατης ένδειας» (Μπάλτα, 2008). Η *Εφημερίς* (20/8/1893), έγραψε: «Αι φορτώσεις (σταφίδας) εξακολουθούν μετά σπουδής. Αι τιμαί όμως εκπίπτουν. Και είναι φυσικόν τούτο, αφού αι προσφοραί ού μόνον, δεν παύουν, αλλά καίτοι λίαν εξευτελιστικάί δεν γίνονται δεκταί...». Η *Ακρόπολις* (19/8/1893) έγραψε: «Αι, εξευτελιστικαί προσφοραί είνε εκείναι, αί οποίαι θα καταρρίψωσι τας τιμάς τής σταφίδος και ας προσέξωσι καλώς οι δυνάμενοι να συντελέσωσιν εις την συγκράτησίν των». Την περίοδο εκείνη παρατηρήθηκαν πτωχεύσεις σταφιδοπαραγωγών όπως έγραφε η *Εφημερίς* (23/8/1893): «καί άλλη πτώχευσις αγέλλεται εκ Πατρών, συνταράζασα ως εικός την αγοράν αυτόθι...».

Η κρίση έλαβε τεράστιες διαστάσεις καθώς «επελθούσα της Πολιτείας διατελούσης υπό δεινήν οικονομικήν κρίσιν και υπό προγραφήν χρηματιστικήν...πρόκειται περί εθνικής συμφοράς» με «ολεθρίας συνεπείας» (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 12/2/1894) και πυροδότησε λαϊκές αντιδράσεις και συλλαλητήρια στις περιοχές της Πελοποννήσου που επλήγησαν περισσότερο οικονομικά αλλά και σε ολόκληρη τη χώρα. Οι *Καιροί*

αναφερόμενοι στο συλλαλητήριο που έγινε στην πόλη του Πύργου στις 14 Σεπτεμβρίου, το χαρακτήρισαν «*λαϊκήν εξέγερσιν*», όπου ενώ «*τά πλήθη εκραύγαζον ᾿᾿ζήτω ο λαός και μόνον ο λαός᾿᾿, όχι ολίγαι κραυγαί αντήχησαν κατά τού Βασιλέως*». Είναι αξιοσημείωτο ότι έγινε λόγος για ένοπλη διεκδίκηση των αξιώσεων των διαδηλωτών σε περίπτωση που δεν θα εισακούονταν. Λόγω της κρισιμότητας των περιστάσεων οι *Καιροί* προέτρεπαν τους υπευθύνους «*να λάβωσι άμεσα μέτρα σωτηρίας, ών πρώτιστον η ταχίστη τής Βουλής σύγκλησις*» και καταφέρονταν εναντίον του Στέμματος: «*Ο τόπος κατά γράμμα πεινά, και ενώ πεινά βλέπει τον Ανώτατον Άρχοντα περιοδεύοντα έτι εν τη αλλοδαπή*» (*Καιροί*, 17/9/1893). Η *Ακρόπολις* κατέγραψε το ψήφισμα του «*λαού της Ηλείας*» με το οποίο ζητούσε μέτρα από την κυβέρνηση και τον αντιβασιλέα για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του. Χαρακτηριστική ήταν η αποστροφή: «*Προλάβετε οι αρμόδιοι τα περαιτέρω διότι το πολύ της θλίψεως γεννά παραφροσύνην, η δε λαϊκή παραφροσύνη εμφυλίουσ σπαραγμούς, ούτοι δε δεν αφήνουνσι λίθον επί λίθου, δεν αφήνουνσι κυβερνήσεις, δεν αφήνουνσι θρόνους ασαλεύτους...*» (*Ακρόπολις*, 17/9/1893). Ως λύση στο πρόβλημα, η *Ακρόπολις* (21/9/1893) έγραφε ότι «*η σταφίς μας κατέστη έρμαιον ασυνειδήτων κερδοσκόπων, καί ότι τό μόνον όπερ θά τήν αποσπάση εκ των χειρών των έστε τό μονοπώλιον*».

Οι σταφιδοπαραγωγοί αξίωσαν από το κράτος την «κοινωνικοποίηση» των ζημιών. Ζήτησαν τη χρηματοδότηση ενός συνεταιρισμού των παραγωγών ικανού να αναλάβει την αποθήκευση των πλεονασμάτων και την εμπορία της σταφίδας. Αντίθετα, οι σταφιδέμποροι ζήτησαν την κρατική παρέμβαση για την αφαίρεση ενός ποσοστού της παραγωγής προς εξισορρόπηση της προσφοράς και της ζήτησης, με σκοπό το εμπόριο της σταφίδας να παραμείνει υπό τη δική τους διαχείριση (Βεργόπουλος, 1977, 67). Τα προστατευτικά μέτρα και οι νέοι θεσμοί που υιοθετήθηκαν ήταν το «παρακράτημα», η σταφιδική τράπεζα και η Προνομιούχος Εταιρεία Προστασίας της Παραγωγής και Εμπορίας της Σταφίδας. Το «παρακράτημα» αφορούσε στην αφαίρεση του πλεονάσματος (ποσοστό 10% ως 24% της παραγωγής) και τη χρησιμοποίηση του στην οينوπνευματοποιία και την ποτοποιία. Όταν επιβλήθηκε δίχασε τις σταφιδοφόρες περιοχές (Καλαφάτης, 2010, 95). Εμφατικά, το *Άστυ* (6/7/1895) έκανε λόγο για «*νέο Πελοποννησιακό πόλεμο*» μεταξύ περιοχών που ήταν υπέρ της παρακρατήσεως (Πάτρα, Φιλιατρά, Πύργος, Αχαΐα) και περιοχών που ήταν κατά (Κόρινθος, Αίγιο, Μεσσήνη). Η *Ακρόπολις*, (6/7/1895) έγραψε: «*ανάστατος ο σταφιδόκοσμος, φοβερός παροξυσμός, πρωτοφανής λαϊκή εξέγερσις, επικίνδυνoi απειλαί*». Η σταφιδική κρίση λειτούργησε και ως ένας καταλύτης για τη μετατροπή της ελληνικής κοινωνίας, με την εμφάνιση κοινωνικών κινημάτων στη δυτική Πελοπόννησο, τη μαζική

μετανάστευση των σταφιδοπαραγωγών στο εξωτερικό και με την εσωτερική μετακίνηση εργατών προς τα αστικά κέντρα Αθήνας – Πειραιά (Βεργόπουλος, 1977, 68).

2.6. Παραίτηση του Χ. Τρικούπη και ο ρόλος του Γεωργίου Α΄

Οι ξένοι απεσταλμένοι εμπειρογνώμονες που έφθασαν στην Ελλάδα το φθινόπωρο του 1892, για να διερευνήσουν την ικανότητα της χώρας να ανταποκριθεί στις οικονομικές υποχρεώσεις της, ο Γάλλος Ρου και ο Βρετανός Λώ, αντιμετώπιστηκαν με καχυποψία από την πλειονότητα των πολιτών και των εφημερίδων (Τρίχα, 2016, 516). Το αίσθημα αυτό συνδέονταν με την ανησυχία και προσμονή της κυβέρνησης για τη σύναψη του εξωτερικού δανείου που σύμφωνα με τον σχεδιασμό της θα έδινε ώθηση στην οικονομία. Οι *Καιροί* (4/1/1893) σχολίασαν πληροφορίες περί υποβολής της έκθεσης του Λώ στον Βασιλιά: «ο κ. Λόου συνιστά τήν επιβολήν νέων φόρων, θεωρεί δε την Ελλάδα εύρωστον έτι οικονομικώς... ο κ. Λόου εξυπηρετεί καί τας ιδέας τού κ. Τρικούπη καί την πολιτικήν τής πατρίδας του!». Στο ίδιο φύλλο έγραψαν για διαδόσεις συνομολόγησης δανείου «υπό τους βαρυτάτους των όρων» με την εκτίμηση ότι «αι αγωνιώδεις προσπάθειαι τού κ. πρωθυπουργού...δέν θα καταλήξωσιν εις ευτυχές αποτέλεσμα». Η *Ακρόπολις* (6/1/1893) αντέκρουσε τις ειδήσεις ότι ο Λώ συνέταξε έκθεση και την υπέβαλε στον Βασιλιά, ως «ανακριβείς διαδόσεις». Η *Εφημερίς* (3/1/1893), σε άρθρο της για το έργο των ελεγκτών αναφέρθηκε στη θετική, για την ελληνική οικονομία, έκθεση του Λώ και στην μάλλον αρνητική έκθεση του Ρου. Για τον βρετανό ελεγκτή έγραψε: «αι κρίσεις τού κ. Λόου...θά ενισχύσωσι τήν γνώμην...ότι ή Ελλάς πρέπει νά αφεθή, όπως διά τών ιδίων της δυνάμεων εξέλθη τών δυσχερειών», ενώ για το γάλλο απεσταλμένο σχολίασαν ότι η εργασία του «διεξάγεται σοβαρωτέρα, θετικωτέρα και πληρεστέρα της τού Άγγλου συναδέλφου του» και συμφώνησε με την άποψή του ότι: «η χώρα δύναται νά επαρκέση είς τήν ανελλιπή εκπλήρωσιν τών υποχρεώσεων τού Κράτους· πρέπει όμως νά εφαρμοσθί εν τή διαχειρίσει τών δημοσίων οικονομικών άλλο σύστημα παρά τό κρατούν». Οι *Καιροί* (8/1/1893) έγραψαν σχετικά: «ο κ. Λόου αγωνίζεται πάση δυνάμει νά θεραπεύση την δανειομανίαν τού κ. Τρικούπη, διευκολύνων αυτώ τήν εύρεσιν δανείου εν Αγγλία. Κατά τούς "Καιρούς" τού Λονδίνου, υπέβαλεν ήδη εις τήν Αγγλικήν κυβέρνησιν τήν έκθεσιν αυτού...ήτις είναι ευμενής πρός τήν τρικουπικήν πολιτικήν καί δέν νομίζει τήν οικονομικήν κατάστασιν τής Ελλάδος απελπιστικήν».

Τον Φεβρουάριο του 1893 μετέβη στο Λονδίνο ο υπουργός των Εσωτερικών Γεώργιος Θεοτόκης, ως πληρεξούσιος της κυβέρνησης, για να διαπραγματευθεί τη συνομολόγηση ελληνικού δανείου με Άγγλους κεφαλαιούχους. Συγχρόνως, μαζί με τον Θεοτόκη αναχώρησε και ο οικονομικός ακόλουθος Λώ, καθώς η αποστολή του έληξε (*Άστυ*, 27-

28/2/1893). Παράλληλα, ειδήσεις περί ελληνικού δανείου στο Παρίσι ήταν αρνητικές διότι οι περιστάσεις²³ που βάρυναν την εκεί αγορά δεν επέτρεπαν συμμετοχή στο ελληνικό δάνειο (*Εφημερίς*, 28/2/1893). Το *Άστυ* (11-12/3/1893), προέβαλε μια σκευωρία κατά του δανείου. Αποκάλυψε την ύπαρξη μιας κερδοσκοπικής ομάδας τραπεζιτών – όπως έχει αναφερθεί ήδη παραπάνω – «οίτινες ως μίαν λίαν προσοδοφόρον επιχείρησιν τών θεωρούσι καί τόν συμβιβασμόν τής Ελλάδος...μετά τών δανειστών της, διότι ενόμισεν, ότι αυτή θ' αναλάβη τήν ενοποίησιν τών χρεών της». Ως πρωταγωνιστή αυτής της ομάδας ονόμασε τον ελληνογάλλο τραπεζίτη Αντώνιο Βλαστό ο οποίος συνδεόταν με «πράκτορες» πολιτευτές και τραπεζίτες της Αθήνας. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, αυτός μεσολάβησε για την αποστολή του Ρου στην Αθήνα «βλέποντας ότι ο κ. Λόου...ήτο δυνατόν...να ματαιώση τούς κερδοσκοπικούς και απάτριδας σκοπούς των» και αυτός με την ομάδα του ανέλαβαν να επηρεάζουν τον γάλλο ελεγκτή περί της αδυναμίας της ελληνικής οικονομίας. Προκειμένου «νά ματαιώσωσι τήν βελτίωσιν τών οικονομικών καί την συνομολόγησιν τού δανείου» τηλεγράφησαν στην εφημερίδα της Φρανκφούρτης την ψευδή είδηση ότι «ο κ. Ρου επείσθη...ότι η Ελλάς μόνον τό ήμισυ τού τόκου δύναται νά πληρώση, ήτοι ότι θεωρεί αναγκαίον τον συμβιβασμόν», με σκοπό την υποτίμηση των ελληνικών χρεογράφων στο εξωτερικό (*Άστυ*, 11-12/3/1893).

Στις 3 Απριλίου δημοσιεύθηκε η έκθεση Λώ, η οποία ήταν «ευνοϊκωτάτη πρός την δημοσίαν πίστιν τής Ελλάδος» και «επιδοκιμάζει τήν σύναψιν δανείου 5 εκατομμυρίων λιρών στερλινών» για τη σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας (*Ακρόπολις*, 4/4/1893). Αντιθέτως, η λιγότερο ευμενής έκθεση του Ρου, ουδέποτε δημοσιεύτηκε (Φλεριανού, 1999, 105). Το *Άστυ* (23-24/4/1893) έγραψε ότι οι διαπραγματεύσεις του Θεοτόκη με τους βρετανούς κατέληξαν σε προκαταρκτική συμφωνία δανείου ποσού 3.500.000 στερλινών με επιτόκιο 5%, η οποία απεστάλη στην Αθήνα για να υπογραφεί από την κυβέρνηση. Η είσπραξη των τόκων και των εγγυήσεων θα γινόταν «υπό ιδιαιτέρου ταμείου... εν Αθήναις καί εν τή διευθύνσει τού οποίου οι δανεισταί θά διατηρώσι αντιπροσώπους».

Ήταν πλέον φανερό ότι η Ελλάδα δεν θα μπορούσε να εκδώσει άλλο δάνειο στο εξωτερικό εκτός εάν δεχόταν κάποιου είδους παρέμβαση στη διαχείριση του δημοσίου χρέους της (Κωστής, 2016, 479). Ο αθηναϊκός Τύπος εκφράστηκε κατά του δανείου επικεντρώνοντας κυρίως την αντίθεσή του στον «ξενικό έλεγχο ή εποπτεία» (*Εφημερίς*, 25/4/1893), και στον «εξευτελισμό» των «επιτρόπων» (*Ακρόπολις*, 25/4/1893). Επιπλέον, στο σχέδιο της δανειακής σύμβασης προστέθηκε ο όρος: «νά κυρωθεί διά Β. Διατάγματος...ορίζων

²³ Σκάνδαλο Παναμά: μια υπόθεση διαφθοράς και δωροδοκίας πολιτικών προσώπων που ξέσπασε στη Γαλλία το 1892.

οκταήμερον τήν προθεσμίαν τής κυρώσεως». Η αντιπολίτευση έθεσε αμέσως ενώπιον της κοινής γνώμης τους όρους της σύμβασης, τους οποίους κατήγγειλε ως «εξευτελιστικούς διά τήν κυριαρχίαν τού κράτους» (Άστν, 28-29/4/1893). Σύμφωνα με την *Παλιγγενεσία* (30/4/1893), ο Βασιλιάς αρνήθηκε να υπογράψει τη σύμβαση διότι αδυνατούσε να αποδεχθεί τον όρο του ξένου ελέγχου «όν θεωρώ προσβλητικόν διά το Κράτος και διά τον Βασιλέα του» και ιδιαίτερα «άνεν ειδικού νόμου τής Βουλής». Η εφημερίδα χωρίς να ψέγει τον Βασιλιά έγραψε περί «διαφωνίας» και «ρήξεως μεταξύ Βασιλείας και Τρικούπη». Ο Τρικούπης, αντιπρότεινε στους δανειστές να περιληφθεί στη σύμβαση η διαδικασία κύρωσης από τη Βουλή, πλην όμως «οι δανεισταί ρητώς απειποιήθησαν νά δεχθώσι τόν όρον τούτον», ενώ «μάταιαι δ' υπήρξαν αι προσπάθειαι τής ελληνικής κυβερνήσεως όπως μεταπεισθώσιν» (Άστν, 28-29/4/1893). Το Άστν (2-3/5/1893) θεωρούσε ότι οι ενδοιασμοί του Στέμματος οφείλονταν στην πολεμική κατά του δανείου που είχε εσχάτως κορυφωθεί από τους αντιπολιτευόμενους πολιτευτές και εφημερίδες.

Η άρνηση του Βασιλιά να κυρώσει τη σύμβαση και το συνεπακόλουθο αδιέξοδο των διαπραγματεύσεων του δανείου, οδήγησαν σε πολιτική κρίση κατά την οποία ο Τρικούπης υπέβαλε την παραίτησή του, στις 27 Απριλίου, παρότι διέθετε την πλειοψηφία της Βουλής (*Παλιγγενεσία*, 30/4/1893). Το Άστν (9-10/5/1893) επικαλούμενο άρθρο του “Χρόνου” του Λονδίνου, έγραψε σχετικά με τη διαφωνία μεταξύ Τρικούπη – Βασιλιά: «(ο Τρικούπης)...επρότεινε τήν επικύρωσιν διά Β. Διατάγματος τού δανείου, τό οποίον, άν εξεδίδετο εγκαίρως...θά ήτο πιθανώς σήμερον γεγονός τετελεσμένον. Ο Βασιλεύς όμως φαίνεται τρομάζας» και η σύμβαση «...δέν έτυχε κατά τήν κρίσιμον ταύτην ώραν θερμότερας βασιλικής υποστηρίξεως». Αντίθετα, η *Ακρόπολις* (30/4/1893) επέρριψε τις ευθύνες για τη μη υπογραφή της σύμβασης στην «πολιτικήν ανανδρίαν» του Τρικούπη.

Αργότερα, ο Τρικούπης, σε λόγο στη Βουλή στις 12 Νοεμβρίου 1893 (κατά την τελευταία διακυβέρνησή του), αποκάλυψε: «η κυβέρνησις εκείνη μη απολαβούσα της εμπιστοσύνης τους Στέμματος» αναγκάστηκε να παραιτηθεί (*Ακρόπολις*, 13/11/1893). Η *Εφημερίς* (20/12/1893), επέκρινε τρικουπική εφημερίδα για «εκστρατεία εναντίον του Βασιλέως, όστις κατηγορείτο ως συνεννοηθείς μετά των τραπεζίτων τού Βερολίνου καί τού Λονδίνου καί ματαιώσας δι' αυτών τό δάνειον, όπως...επέλθη η οικονομική καταστροφή καί διά τής χρεωκοπίας η απεμπόλησις ίσως τού Κράτους υπό τού Βασιλέως». Η *Παλιγγενεσία* (12/12/1894), επίσης, κατηγόρησε το Άστν ότι «...την επαύριον (της παραίτησης του Τρικούπη) διελάλει...ότι ο ανώτατος Άρχων εματαίωσε τό δάνειον, καί ότι οι περί αυτών

αυτικοί ήσαν ένοχοι εθνικής προδοσίας». Η εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* (13/3/1927)²⁴ υποστήριξε ότι ο Γεώργιος αρνήθηκε την κύρωση της δανειακής σύμβασης για λόγους κερδοσκοπίας. Στο χρονικό διάστημα μέχρι να πάρει απόφαση ο Βασιλιάς, δόθηκε ανακτορική εντολή στο χρηματιστήριο του Λονδίνου, μέσω κρυπτογραφημένου τηλεγραφήματος, να πουληθούν ελληνικά χρεόγραφα πολλών εκατομμυρίων, των οποίων οι τιμές ανέβαιναν εν όψει του επικείμενου δανεισμού. Έκτοτε, «αι μεταξύ του Βασιλέως και του Τρικούπη σχέσεις ήσαν σχέσεις ακήρυκτου πολέμου» (Φλεριανού, 1999, 521).

---

²⁴ Σειρά έξι άρθρων, του δημοσιογράφου Στέφανου Στεφάνου (11-16/3/1927), με τίτλο: «Αι οικονομικαί και πολιτικαί περιπέτειαι τής Ελλάδος από τού 1893 μέχρι τού 1898. Η ιστορία τής επιβολής τού οικονομικού ελέγχου».

3. Κεφάλαιο Γ': Η διακυβέρνηση Χ. Τρικούπη από το 1893 έως το 1895 μέσα από τον τύπο της εποχής

3.1. Κυβέρνηση Σωτηρόπουλου - Δανεισμός και κατάσταση χρεοκοπίας

Ο Βασιλιάς θέλοντας να επαναλάβει την προσπάθειά του για την ανάδειξη του Τρίτου Κόμματος, ανέθεσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Σωτήριο Σωτηρόπουλο σε συνεργασία με τον Δημήτριο Ράλλη (Βεργόπουλος, 36), θέτοντας τέλος στην πολιτική κρίση που δημιουργήθηκε με την παραίτηση του Τρικούπη (*Καιροί*, 3/5/1893). Η *Εφημερίς* (3/5/1893) υποδέχτηκε θερμά τους νέους κυβερνώντες, οι οποίοι «έρχονται νύν μετά έν έτος νά σώσωσι εκ τού ναυαγίου ότι είνε δυνατόν νά σωθή», ενώ η *Ακρόπολις* (3/5/1893) έγραψε για τη νέα κυβέρνηση: «ουδείς λόγος υπάρχει νά εξάρωμεν, ουδείς νά κατακρίνωμεν τά απαρτίζοντα αυτήν πρόσωπα», αλλά «είνε αξία τών συμπαθειών τού Έθνους». Αντίθετα, το *Άστυ* (3-4/5/1893) σχολίασε αρνητικά την κυβέρνηση: «είναι υπουργοί αυτοί...άγνωστοι και ανεπικοινωνήτοι μεταξύ των...μη έχοντας κανέν ωρισμένον καί κοινόν σχέδιον» και προέβη στη σοβαρή καταγγελία για πρόσωπα της βασιλικής Αυλής: «αυλάρχαι, υπασπισταί κλπ. Ανεμίχθησαν εις αντικείμενα όλως αλλότρια τών καθηκόντων αυτών. Υποκαταστήσαντες εαυτούς εις τήν θέσιν τής Βουλής, συνήργησαν εις τήν απομάκρυνσιν τής προκατόχου κυβερνήσεως καί ειργάσθησαν προς καταρτισμόν τής παρούσης κυβερνήσεως, ής υπέδειξαν τούς πλείστους των υπουργών». Η *Πρωία* (5/5/1893) έγραψε περί «εργολαβίας...ήν τό Στέμμα ανέθηκεν εις αυτούς», υπονοώντας την «αυλική» εντολή εύρεσης λύσης για έξοδο από την οικονομική κρίση.

Η κυβέρνηση Σωτηροπούλου, σε συνεργασία με τον χρηματοοικονομικό οίκο Χάμπρο του Λονδίνου και τη διαμεσολάβηση του Κ. Ιωνίδη²⁵, συνήψε «δάνειο κεφαλαιοποιήσεως»²⁶ 100 εκατομμυρίων φράγκων, με εξαιρετικά επαχθείς όρους, για την κεφαλαιοποίηση των τοκομεριδίων των δανείων 1881, 1884, 1889 και 1890. Ουσιαστικά, επέτρεπε στην κυβέρνηση να μετατρέψει τους καθυστερούμενους τόκους των συγκεκριμένων δανείων σε τίτλους νέων δανείων, τα επονομαζόμενα «Σκριπ»²⁷ (Φλεριανού, 1999, 107 – Βεργόπουλος, 1977, 35 - *Άστυ*, 31/5-1/6 & 1-2/6/1893).

²⁵ Έλληνας χρηματιστής του Λονδίνου, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στον σχεδιασμό και στη υπογραφή της δανειακής σύμβασης. Οι *Καιροί* (29/5/ 1893) τον χαρακτήρισαν «κομιστή επιτηδείων προτάσεων».

²⁶ Τύπος δανείου, έγινε γνωστός το 1891 από την Αργεντινή όταν ανέστειλε προσωρινά τις πληρωμές στην προσπάθειά της να αποφύγει την πτώχευση (Τζόκας, 1999, 178).

²⁷ Τίτλοι των ελληνικών προσωρινών χρεογράφων που εξαιτίας της φθίνουσας αξίας τους έγιναν αντικείμενο διακωμώδησης στο θέατρο και στον Τύπο. Εξ ου και η τότε σατιρική εφημερίδα «Σκριπ» του Ευάγγελου Κουσουλάκου.

Για την επικύρωση της δανειακής σύμβασης με Βασιλικό Διάταγμα και όχι από τη Βουλή, οι *Καιροί* (31/5/1893) έγραψαν: «Πρώτη φορά από της Μεταπολιτεύσεως εξεγείρεται ανταγωνισμός μεταξύ της νομοθετικής και της βασιλικής εξουσίας, μεταξύ τού έθνους καί τού Βασιλέως». Στο ίδιο ύφος το *Άστυ* (31/5-1/6/1893) έγραψε: «κυβέρνησις μή φέρουσα τό κύρος τού κοινοβουλευτικού υπουργείου, εκήρυξεν αυτεπαγγέλτως, τήν δολίαν χρεωκοπίαν καταπατήσασα τούς νόμους καί το Σύνταγμα». Όσον αφορά στην οικονομική πτυχή του δανείου, οι εφημερίδες στη πλειοψηφία τους, σχολίασαν αρνητικά. Το *Άστυ* (31/5-1/6/1893) χαρακτήρισε τη συμφωνία «οικονομικόν τερατούργημα...διότι ενώ πράγματι αναστέλλει τήν πληρωμήν των τόκων τών χρεών μας, η κυβέρνησις ισχυρίζεται ότι τούς πληρώνει ανελλιπώς». Οι *Καιροί* (31/5/1893) τη χαρακτήρισαν «το κατά της χώρας κακούργημα». Η *Παλιγγενεσία* (31/5/1893) έγραψε: «...τοιαύτα τина αισθήματα (θλίψιν) εξήγειρεν εν ημίν ο σχηματισμός της παρούσης Κυβερνήσεως, καί η προς αυτήν συμπεριφορά τού Στέμματος...εγκρίνοντος σύμβασιν δήθεν δανείου... κηρύττοντος τήν επονείδιστον καί μάλλον επιβλαβή εις τά εθνικά συμφέροντα χρεωκοπίαν τού Κράτους». Στον αντίποδα, η *Εφημερίς* (31/5/1893) υπερασπιζόμενη την κυβέρνηση έγραψε ότι: «...το δάνειον, υπέρτερον τυγχάνει πάσης συγκρίσεως πρός τό εξευτελιστικόν καί υποδουλωτικόν της Πολιτείας δάνειον, όπερ ο κ. Τρικούπης δέν ηδυνήθη, ευτυχώς, νά πραγματοποιήση...», ενώ η *Ακρόπολις* (2/6/1893) σχολίασε: «η τελευταία σύμβασις της κυβερνήσεως θά χαρακτηρισθή υφ' όλου τού κόσμου ως πρόδρομος της χρεωκοπίας. Δια να μη χαρακτηρισθή ούτω, ανάγκη η Κυβέρνησις νά λάβει μέτρα», εννοώντας γενναία περιστολή δαπανών, ιδιαιτέρως των στρατιωτικών.

Αναμφισβήτητα, ήταν γενικό το αίσθημα ότι το εν λόγω δάνειο ήταν έμμεση μορφή πτώχευσης και οι χρηματαγορές του εξωτερικού ανέμεναν την πλήρη χρεοκοπία. Ιδιαίτερα οι Γάλλοι δανειστές εξέλαβαν τη συμφωνία ως εμπαιγμό και ως μια προσπάθεια εξαπάτησης του ευρωπαϊκού κοινού. Ως επακόλουθο, τα ελληνικά χρεόγραφα έπεσαν στις διεθνείς χρηματαγορές και η κατάσταση της ελληνικής οικονομίας επιδεινώθηκε. Η κυβέρνηση του Σωτηρόπουλου, χωρίς την εμπιστοσύνη της Βουλής, έχανε κάθε έλεγχο της κατάστασης (Βεργόπουλος, 1977, 35). Χαρακτηριστικά, το *Άστυ* (31/8/1893) έγραφε: «...Τό ναυάγιον της παρούσης αντικοινοβουλευτικής κυβερνήσεως καί η αποτυχία τών προσπαθειών τών μικρών ομάδων, θέλει αναγκαίως επαναφέρει ημάς πάλιν εις τά δύο κοινοβουλευτικά κόμματα» και το σατυρικό περιοδικό *Σκριπ* (12/9/1893): «Η Βουλή θά συγκληθή περί τά τέλη Οκτωβρίου. Ο Βασιλεύς δέν θά κηρύξη τήν έναρξιν διά Β. λόγου, η Βουλή όμως θά επικηρύξη, άμα τη ενάρξει, τας κεφαλάς τών υπουργών».

Με την έναρξη των εργασιών της Βουλής στις 28 Οκτωβρίου 1893, στη διαδικασία εκλογής Προέδρου της Βουλής, ο υποψήφιος του Σωτηρόπουλου καταψηφίστηκε και εκλέχθηκε ο

τρικουπικός υποψήφιος Βασίλειος Βουδούρης με 102 ψήφους από 187. Τότε, ο Σωτηρόπουλος είπε : *«Τό αποτέλεσμα τής γενομένης ψηφοφορίας, συνεπάγεται υπουργικήν κρίσιν...»*, υποβάλλοντας ουσιαστικά την παραίτησή του, υπό το βάρος της «επισημοποίησης» της τρικουπικής πλειοψηφίας (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 28/10/1893). Μετά τη συνεδρίαση, ο Τρικούπης σε λόγο του, είπε: *«Σήμερον αναλαμβάνει το έθνος φωνήν εν τή Βουλή...απεκδέχεσθε, ίνα εργασθή η Βουλή υπέρ της καταπαύσεως τής νοθείας τού πολιτεύματος»* (*Άστυ*, 29/10/1893). Η *Εφημερίς* (29/10/1893) χαρακτήρισε: *«κωμωδία θριάμβου»* την επιστροφή του Τρικούπη, ενώ έγραψε ότι *«η Βουλή έπαθεν από τήν νοσταλγίαν τού βορβόρου»*. Η *Παλιγγενεσία* (29/10/1893), καταφέρθηκε εναντίον της απερχόμενης κυβέρνησης: *«ο κόλαφος εδόθη βαρύς και δίκαιος κατά πρόσωπον των ασέμνων υβριστών τής Βουλής και των ασυνείδητων απατεώνων...»*, αλλά και κατά του Τρικούπη: *«εάν έχωσιν ίχνος φιλοπατρίας..., εάν δεν ετυφλώθησαν εντελώς υπό φιλάρχου μανίας, θά ζητήσωσι παρά του Βασιλέως...ν' αποχωρήσωσι εις τούς οίκους των, όπως ο Λαός ελευθέρως...απαγγείλῃ τήν ετοιμηγορία του»*. Η *Ακρόπολις* (29/10/1893), εξέφρασε ικανοποίηση για την αποφυγή πολιτικής κρίσης καθώς *«χάρις εις τήν φρόνησιν (του Βασιλιά) εσώθημεν από τήν διάλυσιν τής Βουλής»* και έκανε λόγο για κυβέρνηση συμβιβασμού υπό την έννοια ότι ο λαός και ο Βασιλιάς έδειξαν ανοχή στον σχηματισμό της νέας κυβέρνησης.

3.2. Ανάλυση τελευταίας διακυβέρνησης από τον Χ. Τρικούπη – Χρεοκοπία

Η παραίτηση της κυβέρνησης Σωτηρόπουλου είχε ως επακόλουθο την επιβεβαίωση της δεδηλωμένης υπέρ του Τρικούπη. Στις 30 Οκτωβρίου 1893, ο Τρικούπης σχημάτισε την έβδομη και τελευταία κυβέρνηση της σταδιοδρομίας του (Ζουμπουλάκης, 2024, 68). *«Τό γεγονός, εχαιρετίσθη μετά ανακουφίσεως καί χαράς υπό τού ελληνικού λαού, καί εις τά πρόσωπα όλων λάμπει η ελπίς»* (*Άστυ*, 31/10/1893). Ωστόσο, οι *Καιροί* (31/10/1893) έγραψαν ότι: *«κατά την κοινήν ομολογίαν...ο κ. Τρικούπης απέτυχεν οικτρώς εν τη εκλογή των υπουργών καί εσχμάτισεν υπουργείον θνησιγενές...ούτε εβδομάδα δέ θά δυνηθή νά διανύση ασφαλώς»*. Η *Νέα Εφημερίς* (31/10/1893) έκρινε ευμενώς τους νέους υπουργούς αλλά το συνολικό υπουργικό σχήμα, το χαρακτήρισε *«απροσδιόνυσον»²⁸*. Είναι αξιοσημείωτο ότι ακόμα και ο Δηλιγιάννης *«ησθάνθη ανακούφισιν»* όχι τόσο για την επάνοδο του Τρικούπη στην εξουσία αλλά για *«τόν θρίαμβον των θεσμών τής πατρίδας μου»* (*Άστυ*, 14/11/1893).

---

28 Μεταφορικά: ο άσχετος, ο ασυμβίβαστος προς κάτι.

Στις 8 Νοεμβρίου, η κυβέρνηση υπέβαλε τρία νομοσχέδια: «α) περί πληρωμής εις χρυσόν εσόδων τινών, β) περί ακυρώσεως του εις συνομολόγησιν δανείου της 30ης Μαΐου και γ) περί καταργήσεως ωρισμένων κατηγοριών τού φόρου των οινοπνευματωδών ποτών...διά την ανακούφισιν των φορολογουμένων και του σπουδαιότερου ημών προϊόντος (σταφίδα)» (Αστύ, 9/11/1893). Οι εφημερίδες αντέδρασαν κυρίως ως προς τα δύο πρώτα νομοσχέδια. Η *Εφημερίς* (9/11/1893) έγραψε ότι η αντιπολίτευση «εζήτησεν λόγον διά το πραξικόπημα τής δι' υπουργικής εγκυκλίου καταργήσεως νόμου, εγκύρου και κατά τά θέσμια ισχύοντος» Οι *Καιροί* (9/11/1893) έγραψαν ότι ο Τρικούπης «προσδοκά θαύματα από ολεθρίων οικονομικών μωριών, καί ελπίζει διά τού χρεωκοπικού συμβιβασμού μέγα δάνειον, άνευ εγγυήσεων, προς πληρωμήν των ελαττωμένων τοκομεριδίων».

Την 1η Δεκεμβρίου 1893, ο Τρικούπης κατέθεσε νομοσχέδιο «Περί προσωρινού κανονισμού της υπηρεσίας του δημοσίου χρέους», με το οποίο θα επιτρεπόταν στην κυβέρνηση να διαπραγματευθεί με τους ομολογιούχους των δανείων σε χρυσό, των ετών 1881, 1884, 1887, 1889, 1890, προς αναθεώρηση της υπηρεσίας των δανείων (Μαρκεζίνης, 1966, 252). Μέχρι τον τελικό διακανονισμό με τους δανειστές, καθοριζόταν περιορισμός των τοκομεριδίων στο 30%, αναστολή καταβολής οιασδήποτε χρεολυσίου και εισαγωγή στο δημόσιο ταμείο των προσόδων που προορίζονταν για τα δάνεια. Στην εισηγητική του ομιλία, ο πρωθυπουργός δήλωσε την αδυναμία του κράτους να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του ως προς τα εξωτερικά δάνεια και στην ουσία ανήγγειλε τη χρεοκοπία του κράτους²⁹ (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 1/12/1893 - *Ακρόπολις*, 2/12/1893). Η *Εφημερίς* (2/12/1893) χαρακτήρισε το νομοσχέδιο «χρεωκοπίαν πλήρη, αισχράν και άτιμον» που οδηγούσε στη «μη εκπλήρωσιν των υποχρεώσεων τού Κράτους, την λήστευσιν τών δανειστών του, το εθνικόν αίσχος, καί τήν οικονομικήν τού τόπου εξόντωσιν». Επέρριψε δε, ευθύνες στους Τρικούπη – Δηλιγιάννη: «οι δύο κομματάρχαι καί τά κόμματα, ών η εναλλασσομένη κυβερνητική δράσις κατέληξε χθές εις τό περί χρεωκοπίας νομοσχέδιον». Επιπλέον, διέψευσε τρικουνπικούς βουλευτές οι οποίοι διέδιδαν ότι ο Βασιλιάς γνώριζε και συμφωνούσε με το νομοσχέδιο. Η *Νέα Εφημερίς* (2/12/1893) το χαρακτήρισε ως «αυθαίρετος καί ασύστολος ανομολόγησις συντετελεσμένης χρεωκοπίας, αυθάδους μάλιστα». Οι *Καιροί* (2/12/1893) έγραψαν καυστικά για τον Τρικούπη: «πεπρωμένον...ηνάγκασε τον παραίτιον των οικονομικών τού έθνους δεινοπαθημάτων καί συμφορών νά κρούση αυτός τόν απαίσιον κώδωνα τής εθνικής ατιμώσεως» και πικρόχολα: «ο δέ λύκος (Τρικούπης), αφεθείς ελεύθερος παρά τε τών ποιμένων καί τών κυνών, κατέστρεψε τό ποίμνιον», ενώ κατήγγειλαν: «το δέ πάντων δεινότατον, εις τό διαβολικόν έργον του υποβοηθήσαν αυτόν ομογενείς καί Έλληνες,

²⁹ Η ιστορική φράση «κύριοι δυστυχώς...επωχέυσαμεν» δεν υπάρχει στα πρακτικά της Βουλής. Κατά μία εκδοχή η φράση ελέχθη εκτός Βουλής και απευθυνόταν στους δανειστές (Ρωμαίος, 2011, 6) .

πλούσιοι καί πένητες, βουλευταί καί αυλικοί». Η Παλιγγενεσία (2/12/1893) με δριμύτητα έγραψε ότι «η εντύπωσις είναι οδύνη καί αίσχος, τό οποίον μόνον ο πρωθυπουργός καί οι οπαδοί του δέν θά αισθανθούν...διότι εξαπατήσαντες καί πάλιν Βασιλέα καί Λαόν διά ψευδών επαγγελιών απέκτησαν τήν Εξουσίαν. Από τής χθές όμως η χρεωκοπία, ήτις εκηρύχθη δολίως τον παρελθόντα Μάϊον...επισημοποιήθη αναιδέστατα υπό τού κ. Τρικούπη».

Το Άστυ (2/12/1893) επιδοκιμάζοντας το κυβερνητικό σχέδιο της οικονομικής ανάκαμψης έγραψε: «τό νομοσχέδιο τούτο εθεωρήθη υπό τής Βουλής καί τής κοινωνίας ως επαναφέρον την γαλήνην εν τή δεινή ταύτη τρικυμία καί ως αποτελούν τήν βάσιν τής μελλούσης ημών οικονομικής ανορθώσεως...». Τέλος, η Ακρόπολις (3/12/1893) αποφεύγοντας διθυράμβους και αναθέματα έγραψε ότι το νομοσχέδιο αποτελούσε «μέν ο μάλε³⁰» που «αντιπροσωπεύει τό κατάμαυρο παρόν...άλλ' έχει καί μίαν στενήν χαραμάδα δι' ής δύναται τις νά διακρίνη...φαιδροτέρους ορίζοντας του μέλλοντος» και αποτελούσε «αφετηρία ευοίωνου συμβιβασμού». Στο ίδιο φύλλο, το άρθρο με τίτλο «η Αντιπολίτευσις» συνιστούσε συναίνεση ενόψει των εθνικών κινδύνων που εγκυμονούσε η σοβούσα οικονομική κρίση. Κατά τον αρθρογράφο «ο εχθρός εύρυνται επί θύραις καί ημείς αλληλοσπαρασσόμεθα» και προέτρεψε το σύνολο του τύπου να αντιληφθεί «πού λήγει τό συμφέρον τής φατρίας καί πού αρχίζει το συμφέρον τής πατρίδας», θέτοντας στην άκρη τον κομματικό ανταγωνισμό. Επέκρινε τους Ραλλικούς για την πολεμική τους έναντι του τρικουπικού έργου και τους Δηλιγιαννικούς για την επίκληση διενέργειας εκλογών, τονίζοντας ότι «οι ξένοι αδιαφορούσι τίς είνε πρωθυπουργός, διότι...δέν δανειζουσιν εκ φιλελληνισμού, άλλ' εκ συμφέροντος». Η εφημερίδα Εθνική Σημαία (2/12/1893) αναφέρθηκε στα αίτια της χρεοκοπίας: «επτωχέυσαμεν, διότι αδιαλείπτως εδανειζόμεθα! Εδανειζόμεθα δέ διά νά πλουτίσωσι μερικοί ληστεύοντες τόν λαόν...διά νά δικαιολογώμεν τούς καθ' εκάστην δυσβάστακτους φόρους...εδανειζόμεθα διά νά κατασπαταλώμεν ακολάστως...εδανειζόμεθα διά να αφαιρέσωμεν από τόν λαόν τήν κυριαρχίαν του». Το «Σκρίπ» (5/12/1893) διακωμωδώντας έγραψε: «Συγχαρητήρια τηλεγραφήματα: Κον Χ. Τρικούπην. Λονδίνον, 3 Δεκεμβρίου. Η εφεύρεσις τού κανονιού, τό οποίον ερρίψατε προχθές, είχε φοβερά αποτελέσματα. Ο Hambro, ο Ιωνίδης καί άλλοι πολλοί επληγώθησαν θανασίμως. Δεχθήτε εγκάρδια συγχαρητήρια πάντων, διά τό πολύκροτον σύστημά σας. Τό εργοστάσιον ημών ουδέποτε εφαντάσθη τέτοιο κανόνι! Ο συνάδελφός σας, Άρμστρονγκ». Ο Δ. Ράλλης σε ομιλία του στη Βουλή στις 7 Δεκεμβρίου, επικαλέστηκε ότι «η δημοσιογραφία τού Λονδίνου καί τών Παρισίων χαρακτηρίζει τό μέτρον τής Κυβερνήσεως ως τερατώδη κλοπήν» που θα οδηγούσε «εις τον διεθνή έλεγχο, καί αν δέν θελήσωμεν νά υποταχθώμεν θά φέρει ευθύ εις

³⁰ Η ιταλική φράση Meno Male, μεταφράζεται ως «λιγότερο κακό».

τήν κατάσχεσιν τών τελωνείων ημών καί εἰς τήν κατάσχεσιν τών πλοίων (θωρηκτών)» (Εφημερίς, 8/12/1893). Το *Λατν* (8/12/1893) έγραψε για «αντεθνικωτάτη» αγόρευση σχολιάζοντας: «ό,τι ακόμη δέν εφαντάσθησαν...οι θρασύτεροι τών εχθρών τής Ελλάδος ήλθεν αυτός από τού εθνικού βήματος καί τό παρέστησεν ώς ενδεχόμενον...».

Στις 21 Δεκεμβρίου υποβλήθηκε ο προϋπολογισμός του 1894, ο οποίος σύμφωνα με την *Ακρόπολη* (23/12/1893) ήταν γενικά απαισιόδοξος αλλά με ελπιδοφόρο επίλογο. Ο αρθρογράφος εκτίμησε ότι «οι συντάξαντες τόν προϋπολογισμόν ίσως επιδιώκουσι; αφ' ενός διά τής αναγραφής ηλαττωμένων εισπράξεων νά πείσωσι τούς δανειστάς μας νά μη αξιώσι περισσότερα των προσφερομένων, αφ' ετέρου διά τών ελπίδων τής εισηγήσεως νά καταπείσωσιν άλλους καί μάς δανείσωσι». Στο ίδιο φύλλο η εφημερίδα παρατήρησε ότι ο πρωθυπουργός κατά την εισηγητική του ομιλία υπήρξε απολογητικός: «...ο κουρασμένος Τρικούπης, ο εξαγγέλλων τήν αυτοκρατορίαν του εν τή αναγνωρίσει τών σφαλμάτων τής μέχρι τούδε πολιτικής του». Ο πρωθυπουργός αναφέρθηκε στην πορεία της οικονομίας της Ελλάδας από το 1892, στη διόγκωση του δημοσίου χρέους και στις δυσκολίες για την αντιμετώπισή του. Για την αποπληρωμή των δανείων απέκλεισε την κατάργηση φόρων και ανακοίνωσε μέτρα για την μείωση των δαπανών (Φλεριανού, 1999, 504).

3.3. Το ζήτημα των ομολογιούχων

Στις 10 Δεκεμβρίου 1893, δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα της κυβερνήσεως ο νόμος για την ακύρωση του δανείου κεφαλαιοποίησης της 30ης Μαΐου (Ν. ΒΡ-Ε'/1893) και ο νόμος περί προσωρινού κανονισμού της υπηρεσίας του δημοσίου χρέους (ΒΡ-ΣΤ'/1893), με τον οποίο κηρύχθηκε επίσημα το ελληνικό κράτος σε κατάσταση πτώχευσης ως προς την αποπληρωμή των εξωτερικών δανείων (Βεργόπουλος, 1977, 36). Η απόφαση αυτή προκάλεσε αρνητικό αντίκτυπο μεταξύ των δανειστών στο Παρίσι, στο Λονδίνο και στο Βερολίνο³¹, που αποδοκίμασαν έντονα τον Τρικούπη. Άρχισε αμέσως συστηματική δημοσιογραφική εκστρατεία κατά της Ελλάδας, δημιουργώντας πρωτοφανή ατμόσφαιρα δυσφήμισης της χώρας και της κυβέρνησης. Τα «Οικονομικά νέα» του Λονδίνου έγραψαν για «το ελληνικόν αίσχος» (Εφημερίς, 13/12/1893), ενώ ο «*Economiste Français*» έγραψε: «ο κ. Τρικούπης διά τής προσωρινής διακανονίσεως του ελληνικού χρέους...κατειργάσατο διά τήν Ελλάδα ουχί πτώχευσιν, αλλά δολίαν χρεωκοπίαν...» (Εφημερίς, 19/12/1893). Ο «*Χρόνος των Παρισίων*» έγραψε για «ληστοπραξίαν, ην ο κ. Τρικούπης διέπραξεν», ότι έγιναν διαβήματα των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων προς την ελληνική και ότι: «Γάλλοι

³¹ Οι Γερμανοί κεφαλαιούχοι θεώρησαν ότι είχαν θιγεί ιδιαίτερα καθώς είχαν αγοράσει μαζικά τα ελληνικά χρεόγραφα, ενόψει του γάμου του διαδόχου Κωνσταντίνου με τη Σοφία, αδελφή του Κάιζερ Γουλιέλμου Β' (Βεργόπουλος, 1977, 36).

κάτοχοι ελληνικών χρεωγράφων...διαμαρτύρονται εντόνως κατά τών αυθαιρέτων μεθόδων τής Κυβερνήσεως· αναθέτουσιν εις επιτροπήν ν' απαιτήση έρευναν» (Εφημερίς, 20/12/1893). Το Άστυ (2/1/1894) στηλίτευσε: «Ελληνικαί εφημερίδες ευρέθησαν ευτυχούσαι εκ τού ότι ξέναι εφημερίδες απεκάλουν τούς Έλληνας ληστές καί τούς κυβερνήτας τών ληστάρχους».

Η διεθνής αντίδραση κατά της ελληνικής χρεωκοπίας εντάθηκε καθώς οι ξένοι ομολογιούχοι ενοποιήθηκαν σε ομίλους (κομιτάτα) και με τη συμπαράσταση των κυβερνήσεών τους οργάνωναν επιθέσεις εναντίον της Ελλάδας (Τζόκας, 1999, 181). Η κυβέρνηση Τρικούπη στην προσπάθεια εξεύρεσης «έντιμης» εθνικά λύσης ξεκίνησε διαπραγματεύσεις συμβιβασμού στις 27 Μαΐου με τους πληρεξούσιους των κομιτάτων. Στο σχέδιο της συμφωνίας συμβιβασμού, εκτός από την αύξηση του ποσοστού των τοκομεριδίων, προβλεπόταν να πληρώνονταν οι ομολογιούχοι από έσοδα της Εταιρείας των Μονοπωλίων, στην οποίας το διοικητικό συμβούλιο θα συμμετείχαν τρεις ξένοι και ένας Έλληνας (Εφημερίς, 27/5/1894). Κατά την Εφημερίδα, ο Τρικούπης είχε ήδη αποδεχθεί, κατ' αρχήν, τη συμφωνία. Το Άστυ (28/5/1894) της επομένης ημέρας, ως απάντηση στην «Εφημερίδα», έγραψε για «παροξισμό ψευδολογίας». Η Ακρόπολις (29/5/1894) αποκάλυψε ότι ο συμβιβασμός «θά είνε τετελεσμένος εντός ολίγων ημερών καί δή επί βάσεων ευνοϊκωτάτων διά τό κράτος». Είναι χαρακτηριστικό, ότι η Εφημερίς (7/6/1894) αντιπολιτευόμενη τον Τρικούπη έγραφε για το θέμα στις 7 Ιουνίου ότι οι διαπραγματεύσεις θα αποτύχουν διότι «εν τώ προσώπω τού κ. Τρικούπη οι ομολογιούχοι βλέπουσι πάντοτε τόν ανίκανον καί κακόπιστον διαχειριστήν, όστις επί δέκα όλα έτη τούς ηπάτα».

Στις αρχές Ιουλίου, διακόπηκαν οι διαπραγματεύσεις συμβιβασμού διότι ο Χ. Τρικούπης απέρριψε την πρόταση των πληρεξουσίων όπως οι εισπράξεις από τις υπέγγυες προσόδους «να διατίθενται κατά τό ήμισυ υπέρ τών ομολογιούχων καί κατά τό έτερον ήμισυ υπέρ της Κυβερνήσεως» (Εστία, 7/7/1894). Η Ακρόπολις (5/7/1894) με ένα έντονο άρθρο με τίτλο: «Πρέπει να πέση» απέδιδε τις ευθύνες στον πρωθυπουργό: «η Κυβέρνησις Τρικούπη δέν έχει λόγο υπάρξεως. Οφείλει νά παραιτηθή». Αντίθετα, οι Καιροί (6/7/1894) εξήραν τη στάση του Τρικούπη ως άξια «επαίνων καί συγχαρητηρίων» και ταυτόχρονα στηλίτευσαν τη θέση της «Ακροπόλεως» περί παραιτήσεως του, διότι «ακολουθεί ευθείαν οδόν καί πατριωτικήν, καί πρέπει νά μείνη εις τήν αρχήν». Στο ίδιο άρθρο οι Καιροί καταφέρονταν εναντίον των ελλήνων τραπεζιτών και χρηματιστών, των «Ελλήνων χαβιαροχανιτών»³² οι οποίοι «αρπάσαντες από τού ελληνικού δημοσίου...εκατοντάδα εκατομμυρίων διά χρηματιστικών

³² Ομογενείς από την Κωνσταντινούπολη που ανέπτυξαν κερδοσκοπική δράση στην Ελλάδα. Έλαβαν αυτό το παρατσούκλι επειδή είχαν ως κέντρο της δραστηριότητάς τους το «Χαβιαροχάνι» της Κωνσταντινούπολης. Στην Αθήνα τους αποκαλούσαν «χρυσοκάνθαρους». Κατά τον Ρούσσο, οι Ανδρέας Συγγρός και Αντώνης Βλαστός ανήκαν σ' αυτούς (Ρούσσο, 1975, 486).

ληστειών, εχάλκευσαν καταχθόνιον χρηματιστική σκευωρίαν, εις ήν περιέπλεξαν τόν αδέξιον εις τά τοιαύτα πρωθυπουργόν». Αργότερα, η Επιθεώρησις (23/1/1895) έγραψε ότι ο Βλαστός ήταν «ο αρχικός καί κύριος αίτιος τής αντιστάσεως τών ομολογιούχων».

Στις 12 Ιουλίου, επαναλήφθηκαν οι διαπραγματεύσεις κατόπιν νέων οδηγιών των κοιμιτάτων που έθεσαν νέες βάσεις «σύμφωνοι μάλλον προς τάς προτάσεις τού κ. πρωθυπουργού» (Εστία, 13/7/1894). Κατέληξαν σε σχέδιο συμβάσεως που μονογραφήθηκε από τον Τρικούπη και τους αντιπροσώπους πλην όμως τα κοιμιτάτα απέρριψαν το κοινό σχέδιο και οι διαπραγματεύσεις ναυάγησαν. (Ακρόπολις, 15/7/1894). Προϊόντος του χρόνου και μη ευδοωθείσης της συμφωνίας, τα τρία κοιμιτάτα των ομολογιούχων σε διάσκεψή τους στο Παρίσι αποφάσισαν να προβούν σε κοινές ενέργειες για συμβιβασμό με την ελληνική κυβέρνηση (Ακρόπολις, 12-14/10/1894). Η Βουλή σε συνεδρίαση στις 15 Νοεμβρίου, ενέκρινε την πολιτική του Τρικούπη με ψήφους 105 υπέρ και 79 κατά (Άστν, 15/11/1893), ενώ ο ίδιος σε ομιλία του δήλωσε ότι «ουδέποτε θά στέρξη συμβιβασμόν μετά τών κατόχων τών εθνικών χρεογράφων επιβάλλοντα τόν εξωτερικόν έλεγχον...και μειούντα τα κυριαρχικά τού κράτους δικαιώματα» και «ότι δεν θά στέρξη συμβιβασμόν εκ συναλλαγής μετά δήθεν αντιπροσώπων τών πιστωτών τού δημοσίου» (Καιροί, 20/11/1894). Στις 13 Δεκεμβρίου, οι πρεσβευτές της Αγγλίας, Γαλλίας και Γερμανίας επέδωσαν διακοίνωση των κυβερνήσεων τους στον υπουργό εξωτερικών Διονύσιο Στεφάνου, με την οποία καλούσαν «όπως μή μεταβληθή τό καθιερωθέν προσωρινόν καθεστώς μέχρις ότου λήξωσιν αι ήδη διζαγόμεναι διαπραγματεύσεις» (Άστν, 21/12/1894).

3.4. Η πτώση του Χ. Τρικούπη

3.4.1. Οικονομική δυσπραγία και λαϊκή δυσφορία

Παρόλο που η πτώχευση άφησε άθικτα τα εσωτερικά δάνεια, οι επιπτώσεις της, στην εσωτερική οικονομία ήταν άμεσες και σοβαρές. Η άνοδος όλων των τιμών και κυρίως των εισαγομένων ειδών πρώτης ανάγκης, επηρέασε το εμπόριο. Στις αρχές του 1894, η Πρωία (6/1/1894) έγραψε: «όλα τα δεινά επί του λαού..., κρίσις οικονομική, εμπορική στενοχώρια, πτωχεύσεις αναρίθμητοι, εξευτελισμός τής σταφίδος, αχρηματία γενική, κτηματιών απελπισία, πτώχευσις τού Έθνους καί τέλος φοβερά πτωχεία τού λαού». Η αβεβαιότητα και η απογοήτευση του λαού από τη διάψευση των προσδοκιών που δημιούργησε ο Τρικούπης, εντεινόταν. Οι Καιροί (21/1/1894) τόνιζαν: «η οικονομική κρίσις σήμερα επιτείνεται, καί η απορία περιάγει ημάς εις απόγνωσιν. Πεινώμεν καί απογυμνούμεθα...(από)...τά ασύνετα μέτρα τού πρωθυπουργού». Ταυτόχρονα, οι επιμέρους φατρίες της αντιπολίτευσης

ξεχνώντας τις διαφορές τους ενώθηκαν σε κοινό αντιτρικουπικό μέτωπο. Το *Άστυ* (26/10/1894) παρατηρούσε: «οι αγαθοί ούτοι άνθρωποι (Ράλλης & Δηλιγιάννης), κραυγάζοντες, ηνωμένοι κηρύττουν τον ιερών πόλεμον, κατά του κ. Τρικούπη». Η *Ακρόπολις* (23/10/1894) σχολίασε ότι: «η διοικητική αποσύνθεσις... η οικονομική δυσπραγία καί αι δυσοίωνοι κραυγαί πείνης...» συντάραζαν την κοινωνία που ζητούσε «την ενεργόν παρέμβασιν τής Βασιλείας» και ταυτόχρονα θεωρούσε αναγκαίο η βασιλική εξουσία «νά έχη πλέον γνώμην, νά έχη θέλησιν, νά έχη κύρος, νά εισέλθῃ μεταξύ Λαού καί Βουλῆς». Η *Παλιγγενεσία* (12/12/1894) έθετε το ερώτημα: «...πώς είναι δυνατόν εἰς Βασιλεύς νοήμων καί χρηστός... ν' αδιαφορή τόσον, ὥστε νά εξακολουθῇ επιτρέπων... να κυβερνά τόν τόπον ο κ. Τρικούπης». Ομοίως η *Εστία* (20/12/1894) ρωτούσε το Στέμμα: «διατί δέν αποπέμπεται δέ σήμερον ο Τρικούπης;».

Όπως ήδη αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, τα επίμαχα αγροτικά ζητήματα με αιχμή τη σταφιδική κρίση διαμόρφωναν από το 1893 ένα ανασφαλές και εκρηκτικό κλίμα στην ύπαιθρο. Προκειμένου να ανακουφίσει τους πληγέντες σταφιδοπαραγωγούς η κυβέρνηση ψήφισε νομοσχέδιο τον Φεβρουάριο 1894, με το οποίο ιδρύθηκε σταφιδικό ταμείο με κεφάλαιο 9.000.000 δραχμών – τα 4 εκατ. θα καταβάλλονταν από την Εταιρεία των Μονοπωλίων- που θα χορηγούσε δάνεια με τόκο έως 8%. Σύμφωνα με το *Άστυ* (6/2/1894) το νομοσχέδιο εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των σταφιδοπαραγωγών. Η *Ακρόπολις* (6/2/1894) δεν το θεωρούσε «ούτε αισχρόν ούτε φαύλον», αλλά ανεπαρκές. Οι *Καιροί* (12/2/1894) χαρακτήρισαν το νομοσχέδιο «κακοηθέστατον καί ληστρικώτατον». Παρά τα μέτρα της κυβέρνησης η δεινή οικονομική κατάσταση των σταφιδοπαραγωγών δεν βελτιώθηκε και προχώρησαν σε δυναμικές διαμαρτυρίες. Έτσι, εκδηλώθηκαν συλλαλητήρια σε όλη τη χώρα, στα οποία, προς τα τέλη του έτους, συμμετείχαν διαφορετικά κοινωνικά στρώματα (*Ακρόπολις*, 14/12/1894).

3.4.2. Παρέμβαση του διαδόχου στα πολιτικά - Παραίτηση του Χ. Τρικούπη

Στο τέλος του 1894 και στις αρχές του 1895, ο Τρικούπης διατηρούσε σταθερή την κοινοβουλευτική του δύναμη, αλλά προφανώς είχε απωλέσει το λαϊκό έρεισμα. Τα αλλεπάλληλα αντικυβερνητικά συλλαλητήρια σε επαρχιακές πόλεις αλλά και στην Αθήνα δημιούργησαν τεταμένη ατμόσφαιρα. Κάθε μετάβαση του Τρικούπη στα ανάκτορα ερμηνευόταν από τους δημοσιογράφους ως επικείμενη παραίτηση του πρωθυπουργού (*Ακρόπολις*, 16/12/1894 - *Εστία*, 27/12/1894). Η επιβολή νέων πρόσθετων φόρων επί των οικοδομών και των επιτηδευμάτων, για την προστασία των ενοικιαστών αστικών ακινήτων, προκάλεσε την αντίδραση των ιδιοκτητών και αποτέλεσε την απαρχή νέων διαμαρτυριών

(Ακρόπολις, 21/12/1894). Προς αντίδραση στην εν λόγω φορολογία διεξήχθη στις 5 Ιανουαρίου, συλλαλητήριο «σοβαρόν και πολυπληθέστατον τών επιτηδευματιών και των κτηματιών» της Αθήνας» (Εστία, 6/1/1895), όπου το πλήθος αποδοκίμαζε τον πρωθυπουργό με ύβρεις και αναθεματισμούς και επέδωσε ψήφισμα αναθέματος στη Βουλή (Ακρόπολις, 6/1/1895). Σύμφωνα με το Άστυ (6/1/1895) «η συνάθροισις ήτο θορυβώδης αλλά ολιγάριθμος...παρωδία συλλαλητηρίου, δήθεν τών κτηματιών». Στις 8 Ιανουαρίου, οργανώθηκε νέο αντικυβερνητικό συλλαλητήριο στο Πεδίο του Άρεως, λόγω της απαγόρευσης των συγκεντρώσεων στο κέντρο της Αθήνας (Εστία, 8/1/1895). Την ίδια ώρα και στον ίδιο χώρο συγκλήθηκε τρικουπική αντιδιαδήλωση. Τα δύο στρατόπεδα παρουσίαζαν εικόνα μάχης. Από την μία πλευρά ακούγονταν ύβρεις και αναθέματα κατά του Τρικούπη και από την άλλη ζητωκραυγές και επευφημίες υπέρ του. Η αστυνομία και ο στρατός, που ήταν επί ποδός, ενεπλάκησαν για να εμποδίσουν τους διαδηλωτές να συγκρουστούν μεταξύ τους. Τότε, εμφανίστηκε αιφνίδια ο διάδοχος Κωνσταντίνος, έφιππος ο οποίος περικυκλώθηκε από το πλήθος και των δύο πετερόγων. Ο διάδοχος διέταξε «να παύσουν οι κατά τού λαού επιθέσεις των αστυνομικών οργάνων», ο διευθυντής της αστυνομίας δεν υπάκουσε τη διαταγή «διότι έχει εντολήν τού υπουργού των Εσωτερικών να διαλύση το συλλαλητήριο». Μετά από ολιγόλεπτη συζήτηση του Διαδόχου με τους πολίτες και τους έφιππους αξιωματικούς αναχώρησε και η διάλυση της συγκέντρωσης εξελίχθηκε με ευκολία. (Εστία, 9/1/1895 - Άστυ, 9/1/1895).

Ο αντιτρικουπικός τύπος κατήγγειλε έντονα την παρουσία της αστυνομίας και του στρατού και την πρόθεσή τους να διαλύσουν τη συγκέντρωση. Η Εφημερίς (9/1/1894) είδε το Διάδοχο ως «υπερασπιστή του Συντάγματος» και την επέμβασή του ως «άριστο οινόν». Κατήγγειλε δε, την παρουσία «Τρικουπικών μπράβων» που είχαν αποστολή να προκαλέσουν ταραχές. Η Ακρόπολις, (9/1/1895) έγραψε: «Εν τη πλατεία τού Άρεως, πρό τών ομάτων τόσοσού πλήθους, ήρθη χθές η εμπιστοσύνη τού Βασιλέως από τήν Κυβέρνησιν». Η Εστία (9/1/1895) έγραψε για «πάνδημο εξέγερσιν», κατήγγειλε «η εξουσία επιτίθετο αναιτίως κατά τών πολιτών, εκτύπα, έδερνε αυτούς εξασκούντας δικαίωμα επιτρεπόμενον αυτοίς υπό του Συντάγματος». Επίσης, έθεσε ζήτημα «περί τής συγκρούσεως τών διαταγών τού Αρχηγού-Διαδόχου καί τού Διευθυντού τής Αστυνομίας». Οι Καιροί (9/1/1895), αναφέρθηκαν σε «σκηνάς αληθώς επαναστατικάς», ενώ κατήγγειλε «τα μαινόμενα όργανα της εξουσίας» για υπερβολική βία εναντίον του λαού. Αντίθετα, το Άστυ (9/1/1895) χαρακτήρισε το συλλαλητήριο «οικτρών ναυάγιον» και επαίνεσε την αστυνομία για την απαγόρευση της συνάθροισης στο κέντρο της Αθήνας και την τήρηση της τάξης. Η ίδια

εφημερίδα στις 10 Ιανουαρίου χαρακτήρισε «τάς περιγραφάς τών εν τήν πλατεία τού Άρεως συγκροτηθέντων δύο συλλαλητηρίων τερατωδώς ψευδείς...πρωτοφανώς φαντασιώδους».

Την επόμενη ημέρα, ο Τρικούπης συγκάλεσε τη Βουλή και αφού εξασφάλισε την απαρτία της, επιβεβαίωσε την πλειοψηφία του και κατόπιν έλυσε την συνεδρίαση. Κατά την *Ακρόπολη* (10/1/1895), οι βουλευτές της αντιπολίτευσης εξέλαβαν την ενέργεια αυτή ως κρίση και ότι «ο κ. Τρικούπης ηθέλησε ούτω νά επιδείξη εις τόν Βασιλέα τήν δεδηλωμένην». Στις 10 Ιανουαρίου, ο πρωθυπουργός μετέβη στα ανάκτορα όπου σύμφωνα με την εκδοχή του *Άστεως* (11/1/1895) ζήτησε εξηγήσεις από τον Βασιλιά για την παρέμβαση του Διαδόχου στο συλλαλητήριο του Πεδίου του Άρεως, τονίζοντας ότι η ενέργεια του ήταν αντιπειθαρχική και αντισυνταγματική. Όταν ο Βασιλιάς του απάντησε ότι ο Διάδοχος ενήργησε κατόπιν δικής του εντολής, τότε ο Τρικούπης παραιτήθηκε διότι δεν απολάμβανε την πλήρη εμπιστοσύνη του Στέμματος.

Η *Εστία* (11/1/1895) μετέδωσε και μια δεύτερη εκδοχή της παραίτησης σύμφωνα με την οποία κατά την συνδιάλεξη με τον Τρικούπη, ο Βασιλιάς αμφισβήτησε την προχθεσινή απαρτία στη Βουλή. Ως απάντηση ο πρωθυπουργός υπέβαλε την παραίτησή του εκλείπει εμπιστοσύνης του Βασιλιά. Η εκδοχή αυτή εκτιμάται ότι είναι έωλη καθώς τα πρακτικά της Βουλής δεν επιδέχονται αμφισβήτηση. Η *Ακρόπολις* (11/1/1895) σε άρθρο της με τίτλο «*παρητήθη ή απεπέφθη;*» θεωρούσε ότι η δικαιολογία του Τρικούπη να παρουσιαστεί ως αμυνόμενος υπέρ των νόμων ήταν ψευδές πρόσχημα, διότι σύμφωνα με πληροφορίες της εφημερίδας ο Διάδοχος είχε ενημερώσει την κυβέρνηση ότι θα επέμβει στο συλλαλητήριο. Παρόμοια ήταν και η άποψη της «*Εφημερίδος*» (11/1/1894), η οποία έγραψε ότι ο πρωθυπουργός έψαχνε για μια πρόφαση προκειμένου να παραιτηθεί και τη βρήκε στα γεγονότα του Πεδίου του Άρεως. Η *Ακρόπολις* (11/1/1895) επίσης συμπέρανε ότι «*πρό τού λαϊκού ρεύματος...ο Βασιλεύς δέν ήθελε πλέον τήν κυβέρνησιν τού κ. Τρικούπη, καί ανέμενεν ευκαιρίαν αποπομπής*». Οι *Καιροί* (11/1/1895) έγραψαν ότι τον Τρικούπη «*ανέτρεψεν η εγερθείσα λαϊκή τρικυμία, η δέ παραίτησις υπήρξε πράγματι λάκτισμα βασιλικόν*» που επήλθε από τη σύγκρουση του πρωθυπουργού με τον Βασιλιά σχετικά με τις ενέργειες του Διαδόχου στο συλλαλητήριο. Το *Άστυ* (15/1/1895) κατήγγειλε ότι «*όλος ο θόρυβος, όστις προηγήθη τής παραίτησεως τής κυβερνήσεως, αι εξεγέρσεις, τά συλλαλητήρια, η επανάστασις ήσαν τεχνηταί*» και αφού επιτεύχθηκε ο σκοπός της αντιπολίτευσης, δηλαδή η πτώση του Τρικούπη «*έπαυσαν καί οι Ηλείοι νά “πεινούν”, καί οι Πατρείς να ζητούν μέτρα άμεσα προς σωτηρίαν τής σταφίδος...*». Η *Επιθεώρησις* (18/1/1895) έγραψε «*ο λαός κατεδίκασεν τόν Τρικούπην, ο Βασιλεύς απέπεμψεν αυτόν, εισακούσας*» το λαό.

3.4.3. Συντριπτική ήττα του Νεωτερικού Κόμματος τον Απρίλιο 1895

Μετά την παραίτηση του Τρικούπη, ο Γεώργιος επεδίωξε να αναθέσει την κυβέρνηση στον ναύαρχο Μιλτιάδη Κανάρη, ο οποίος αρνήθηκε. Τελικά, ο Βασιλιάς επέλεξε «άχρουν υπουργείον», υπό τον Νικόλαο Δηλιγιάννη, με σκοπό να διεξαγάγει εκλογές (Ακρόπολις, 13/1/1895). Το *Άστυ* (13/1/1895) σχολίασε ότι η υπηρεσιακή κυβέρνηση δεν ήταν «άχρουν» εφόσον οι υπουργοί των Στρατιωτικών και των Ναυτικών ήταν υπασπιστές του Βασιλιά.

Οι εκλογές προκηρύχθηκαν για τις 16 Απριλίου του 1895 σε κλίμα έντονης λαϊκής κατά του τρικουπικού κόμματος, από το οποίο είχαν ήδη αποχωρήσει πολλοί βουλευτές. Παράλληλα, ο Τρικούπης έχασε και την υποστήριξη του ημερήσιου Τύπου, ακόμη και του *Άστεως*, η οποία πλέον αρθρογραφούσε υπέρ μιας ομάδας ανεξάρτητων βουλευτών. Έτσι, φρόντισε να εκδοθεί νέα εφημερίδα, η *Εωθινή*, που ως κομματικό όργανό του κυκλοφόρησε μόνο ενόψει των εκλογών, από τις 11 Μαρτίου έως τις 20 Απριλίου 1895 (Τρίχα, 2016, 536-539). Στην Αθήνα της προεκλογικής άνοιξης του 1895, η κίνηση ήταν ζωνρή με διαδηλώσεις και συγκεντρώσεις των υποψηφίων. Η κίνηση των Τρικουπικών ήταν υποτονική, ενώ θορυβώδεις εμφανίζονταν οι Δηλιγιαννικοί (Μπάλτα, 2001, 183). Οι συγκεντρώσεις του Κορδονίου προσλάμβαναν «μορφή αληθούς θριάμβου...αληθούς πανηγύρεως», έγραφε η δηλιγιαννική *Νέα Εφημερίς* (14/4/1895), ενώ στους δρόμους τραγουδούσαν:

*«Στον Χαρίλαο τον γαύρο
Όλοι ρίψτε ψήφο μαύρο
Καί για νάχωμε δουλιά,
Ξεριζώστε τήν εληά»*

Στις υποσχέσεις του Δηλιγιάννη ότι θα έφερνε την Ελλάδα «εις την κατάστασιν ευρίσκετο πρό τού 1882», η *Εωθινή* (26/3/1895) αντέτεινε χαρακτηριστικά, ότι «δια να το επιτύχει τούτο» έπρεπε να καταστρέψει 1.000 χιλιόμετρα σιδηροδρόμων, 4.000 χιλιόμετρα αμαξιτών οδών, το στόλο, τις στρατιωτικές και ναυτικές σχολές, τη νέα βιομηχανία.

Τα αποτελέσματα των εκλογών οδήγησαν σε σαρωτική νίκη τον Δηλιγιάννη με 150 έδρες σε σύνολο 207. Το τρικουπικό κόμμα όχι μόνο ηττήθηκε κατά κράτος (20 έδρες) αλλά έμεινε ακέφαλο αφού ο Τρικούπης δεν εκλέχθηκε στον τόπο του, το Μεσολόγγι (*Άστυ*, 17/4/1895). Το *Άστυ* (17-18/4/1895) χαρακτήρισε «θρίαμβο» και «παμψηφία» την επιτυχία του Δηλιγιάννη, ενώ σχολίασε: «η αποτυχία του κ. Τρικούπη δεν ηκούσθη μόνον μετ' εκπλήξεως. Ηκούσθη καί μετά δυσαρεσκείας» και «οι ολίγοι αυτοί εκλογείς (του Μεσολογγίου)...επήνεγκον δεινόν κτύπημα καθ' ολοκλήρου τού Έθνους, στερήσαντες τήν

βουλήν ανδρός δεδοκιμασμένης αξίας, φιλοπατρίας και ευγλωττίας...δι' ό φανερώς λέγομεν ότι η πράξις αυτή ήτο άδικος, ίνα μή τί άλλο είπωμεν....». Η Ακρόπολις (18/4/1895) σχολίασε ότι «η προσωπική αποτυχία τού κ. Τρικούπη, άς τό ομολογήσωμεν, παρήγαγε θλιβεράν αίσθησιν εις τήν αθηναϊκήν κοινωνίαν». Η Εωθινή (20/4/1895) στο τελευταίο φύλλο της, ανήγγειλε ότι «ο κ. Τρικούπης παύει νά βουλευήται περί των κοινών».

Μετά την αποτυχία του, ο Μεσολογγίτης πολιτικός αποφάσισε να εγκαταλείψει οριστικά την πολιτική «μη έχων ούτε την υποστήριξιν τού Λαού, ούτε καί την υποστήριξιν τού Στέμματος...» (Άστυ, 21/4/1895). Αναχώρησε από την Ελλάδα για το εξωτερικό και πέθανε στις Κάννες της Γαλλίας στις 30 Μαρτίου 1896. Η Ακρόπολις (31/3/1896), η εφημερίδα που τον υποστήριξε αλλά και τον αντιπολιτεύτηκε, έγραφε: «η Ελλάς ολόκληρος πενθεί τόν θάνατον τού εξοχωτέρου τών πολιτικών της ανδρών, ού τήν πολιτείαν πρό μικρού μόλις εξηγέρθη ολόκληρος ίνα καταδικάση...Πολιτικός ανδρείος. Τούτο θα είπη η ιστορία, άν κρίνη τήν πολιτείαν αυτού».

Συμπεράσματα

Ο Χαρίλαος Τρικούπης, επανήλθε στην εξουσία το Μάιο του 1892, σε μια περίοδο πολιτικής αστάθειας και σοβαρής οικονομικής κρίσης, δικαιωμένος από τις κατηγορίες των αντιπάλων για διαφθορά και ενισχυμένος κοινοβουλευτικά. Οι σχέσεις του με τον Βασιλιά ήταν ακόμα ανέφελες και απολάμβανε τη στήριξη μερίδας του Τύπου. Οι εφημερίδες εκσυγχρονισμένες, αποτελούσαν το βασικό μέσο επικοινωνίας και διάδοσης των πολιτικών ιδεών, μετέδιδαν την πολιτική ένταση μεταξύ των φιλελευθέρων Τρικουπικών και των συντηρητικών Δηλιγιαννικών, και διαμόρφωναν την κοινή γνώμη. Ο Τρικούπης εφάρμοσε αυστηρή δημοσιονομική πολιτική προκειμένου να μπορέσει να συνεχίσει το ανορθωτικό έργο, που είχε ξεκινήσει την προηγούμενη δεκαετία, ωστόσο οι περιστάσεις δεν ήταν ευνοϊκές όπως τότε. Η ελληνική οικονομία που ήδη ταλανιζόταν από ελλείματα και έλλειψη κεφαλαίων, δέχτηκε ισχυρό πλήγμα λόγω της ραγδαίας πτώσης των εξαγωγών της σταφίδας. Η κυβέρνηση προσπάθησε να αποτρέψει την οικονομική κατάρρευση μέσω σκληρής δημοσιονομικής πολιτικής, αυξάνοντας τη φορολογία και επιβάλλοντας μέτρα λιτότητας. Ο ελληνικός Τύπος επισήμανε τη δυσφορία των αγροτών και την αυξανόμενη κοινωνική ένταση, και ήταν ιδιαίτερα επικριτικός απέναντι στα οικονομικά μέτρα, με εφημερίδες να μιλούν για «εξοντωτική φορολογία». Το κράτος μπήκε σε ένα φαύλο κύκλο συνομολόγησης δανείων, προς μείωση των ελλειμάτων, που θα καλύπτονταν με σύναψη νέων δανείων. Η κυβέρνηση Τρικούπη προσπάθησε να βελτιώσει την πιστοληπτική εικόνα της οικονομίας και να πείσει ξένους ομολογιούχους να δανείσουν το ελληνικό κράτος. Εμπόδιο στην προσπάθεια αυτή στάθηκε η αντιπολίτευση με τις εφημερίδες της και οι κερδοσκόποι ομολογιούχοι, ξένοι και έλληνες, οι οποίοι θα ωφελούνταν σε ενδεχόμενη πτώχευση του ελληνικού κράτους. Η αμφιλεγόμενη στάση του Βασιλιά όταν αρνήθηκε να κυρώσει σχέδιο δανειακής σύμβασης, οδήγησε σε παραίτηση τον Τρικούπη. Στις 3 Μαΐου 1893, ορκίστηκε η αυλική κυβέρνηση Σωτηρόπουλου και από τότε το Στέμμα και ο Τρικούπης δεν συνεργάζονταν με την προτέρα σύμπνοια και ομοφωνία. Η απόρριψη του δανείου και η ρήξη μεταξύ Βασιλιά και Τρικούπη οδήγησαν τελικά στη πτώχευση, η οποία επισημοποιήθηκε στην έβδομη διακυβέρνηση του τελευταίου.

Όσον αφορά στον Τύπο, είναι αξιοσημείωτος ο τρόπος που ερμήνευαν τα γεγονότα και πως αναθεωρούσαν τις απόψεις τους οι εφημερίδες, ανάλογα με τη θέση των πολιτικών που υποστήριζαν. Άξιες λόγου, επίσης, είναι οι σχεδόν καθημερινές καταχωρήσεις και άρθρα που στρέφονταν εναντίον αντίπαλων εφημερίδων.

Κατά την τελευταία θητεία του ο Τρικούπης δεν μπόρεσε να ανορθώσει την οικονομία, παρά τα μέτρα που πήρε. Ασυμβίβαστος στις επιδιώξεις του και προσηλωμένος στην υλοποίηση του οράματός του δεν είχε καθολική θεώρηση της ελληνικής κοινωνίας που ήταν σε αναταραχή. Η επιβολή επιπρόσθετων φόρων αύξησε τη λαϊκή δυσανεμία. Η αντιπολίτευση ενώθηκε σε κοινό μέτωπο εναντίον του και σχεδόν το σύνολο του Τύπου θεωρούσε ως λύση εξόδου από την κρίση, την απομάκρυνση του από την Αρχή. Αλλεπάλληλα αντικυβερνητικά συλλαλητήρια, όπου συμμετείχαν όλες οι κοινωνικές τάξεις, προκάλεσαν πολιτική ένταση. Σε ένα από αυτά προέκυψε σύγκρουση εξουσιών από την επέμβαση του Διαδόχου και κορύφωση της αντιπαράθεσης μεταξύ πρωθυπουργού και Βασιλιά. Ο Τρικούπης εξωθήθηκε σε παραίτηση και στις επόμενες εκλογές δεν εξελέγη ούτε ο ίδιος. Παρά τις διαμάχες μεταξύ των πολιτικών παρατάξεων, απολάμβανε ευρείας αναγνώρισης, καθώς ακόμη και οι σφοδροί αντίπαλοί του αποδέχονταν την ανωτερότητα των ικανοτήτων του και την εξαιρετική δύναμη του χαρακτήρα του.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς Πηγές

Ακρόπολις, Έτος Ι', Αριθμός 3193, σελ 1 (22 Μαρτίου 1891). Ανάκτηση 18 Σεπτεμβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 642).

Ακρόπολις, Έτος IB', Αριθμός 3600, σελ 1 (27 Ιανουαρίου 1892). Ανάκτηση 18 Σεπτεμβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 105).

Ακρόπολις, Έτος Ι', Αριθμός 3195, σελ 1 (24 Μαρτίου 1891). Ανάκτηση 18 Σεπτεμβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 657).

Ακρόπολις, Έτος IB', Αριθμός 3614, σελ 1, 2 (11 Φεβρουαρίου 1892). Ανάκτηση 18 Σεπτεμβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 167, 168).

Ακρόπολις, Έτος IB', Αριθμός 3621, σελ 1 (18 Φεβρουαρίου 1892). Ανάκτηση 18 Σεπτεμβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 195).

Ακρόπολις, Έτος IB', Αριθμός 3622, σελ 1 (19 Φεβρουαρίου 1892). Ανάκτηση 18 Σεπτεμβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 199).

Ακρόπολις, Έτος IB', Αριθμός 3688, σελ 1 (27 Απριλίου 1892). Ανάκτηση 19 Σεπτεμβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 468).

Ακρόπολις, Έτος IB', Αριθμός 3697, σελ 1 (6 Μαΐου 1892). Ανάκτηση 19 Σεπτεμβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 21).

Ακρόπολις, Έτος IB', Αριθμός 3715, σελ 1 (24 Μαΐου 1892). Ανάκτηση 19 Σεπτεμβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 93).

Ακρόπολις, Έτος IB', Αριθμός 3728, σελ 1 (9 Ιουνίου 1892). Ανάκτηση 20 Οκτωβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 157).

Ακρόπολις, Έτος IB', Αριθμός 3731, σελ 1 (11 Ιουνίου 1892). Ανάκτηση 20 Οκτωβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 165).

Ακρόπολις, Έτος IB', Αριθμός 3747, σελ 1 (26 Ιουνίου 1892). Ανάκτηση 20 Οκτωβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 225).

Ακρόπολις, Έτος ΙΒ', Αριθμός 3814, σελ 1, 2 (11 Σεπτεμβρίου 1892). Ανάκτηση 24 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 41-42).

Ακρόπολις, Έτος ΙΒ', Αριθμός 3826, σελ 1 (24 Σεπτεμβρίου 1892). Ανάκτηση 21 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 93).

Ακρόπολις, Έτος ΙΒ', Αριθμός 3826, σελ 1 (25 Σεπτεμβρίου 1892). Ανάκτηση 21 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 97).

Ακρόπολις, Έτος ΙΒ', Αριθμός 3874, σελ 1 (13 Νοεμβρίου 1892). Ανάκτηση 23 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 289).

Ακρόπολις, Έτος ΙΒ', Αριθμός 3880, σελ 1, 2 (19 Νοεμβρίου 1892). Ανάκτηση 23 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 313-314).

Ακρόπολις, Έτος ΙΒ', Αριθμός 3927, σελ 1 (6 Ιανουαρίου 1893). Ανάκτηση 30 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 19).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4012, σελ 1 (4 Απριλίου 1893). Ανάκτηση 30 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 359).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4031, σελ 1 (25 Απριλίου 1893). Ανάκτηση 1 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 445).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4036, σελ 1, 2 (30 Απριλίου 1893). Ανάκτηση 1 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 465-466).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4039, σελ 1 (3 Μαΐου 1893). Ανάκτηση 1 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 477).

Ακρόπολις», Έτος ΙΓ', Αριθμός 4069, σελ 1 (2 Ιουνίου 1893). Ανάκτηση 15 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 593).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4148, σελ 2 (19 Αυγούστου 1893). Ανάκτηση 25 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 198).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4176, σελ 2 (17 Σεπτεμβρίου 1893). Ανάκτηση 25 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 314).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4180, σελ 1 (21 Σεπτεμβρίου 1893). Ανάκτηση 25 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 329).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4219, σελ 1 (29 Οκτωβρίου 1893). Ανάκτηση 25 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 481).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4234, σελ 3 (13 Νοεμβρίου 1893). Ανάκτηση 17 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 543).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4253, σελ 1 (2 Δεκεμβρίου 1893). Ανάκτηση 18 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 617).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4254, σελ 1 (3 Δεκεμβρίου 1893). Ανάκτηση 18 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 621).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4274, σελ 1 (23 Δεκεμβρίου 1893). Ανάκτηση 20 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 701).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4314, σελ 1 (6 Φεβρουαρίου 1894). Ανάκτηση 15 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 145).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4407, σελ 1 (29 Μαΐου 1894). Ανάκτηση 20 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 607).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4444, σελ 1 (5 Ιουλίου 1894). Ανάκτηση 20 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 17).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4454, σελ 1 (15 Ιουλίου 1894). Ανάκτηση 20 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 57).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4543, σελ 2 (12 Οκτωβρίου 1894). Ανάκτηση 22 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 401).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4545, σελ 1 (14 Οκτωβρίου 1894). Ανάκτηση 22 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 408).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4553, σελ 1 (23 Οκτωβρίου 1894). Ανάκτηση 15 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 444).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4603, σελ 1 (14 Δεκεμβρίου 1894). Ανάκτηση 15 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 652).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4607, σελ 1 (16 Δεκεμβρίου 1894). Ανάκτηση 15 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 660).

Ακρόπολις, Έτος ΙΓ', Αριθμός 4612, σελ 1 (21 Δεκεμβρίου 1894). Ανάκτηση 15 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 680).

Ακρόπολις, Έτος ΙΔ', Αριθμός 4636, σελ 1 (6 Ιανουαρίου 1895). Ανάκτηση 18 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 17).

Ακρόπολις, Έτος ΙΔ', Αριθμός 4639, σελ 1 (9 Ιανουαρίου 1895). Ανάκτηση 18 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 29).

Ακρόπολις, Έτος ΙΔ', Αριθμός 4640, σελ 1 (10 Ιανουαρίου 1895). Ανάκτηση 18 Δεκεμβρίου 2024, από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 33).

Ακρόπολις, Έτος ΙΔ', Αριθμός 4641, σελ 1 (11 Ιανουαρίου 1895). Ανάκτηση 18 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 37).

Ακρόπολις, Έτος ΙΔ', Αριθμός 4643, σελ 1 (13 Ιανουαρίου 1895). Ανάκτηση 21 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 45).

Ακρόπολις, Έτος ΙΔ', Αριθμός 4735, σελ 1 (18 Απριλίου 1895). Ανάκτηση 22 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 423).

Ακρόπολις, Έτος ΙΔ', Αριθμός 4813, σελ 1 (6 Ιουλίου 1895). Ανάκτηση 29 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 23).

Ακρόπολις, Έτος ΙΕ', Αριθμός 5081, σελ 1 (31 Μαρτίου 1895). Ανάκτηση 28 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 374).

Άστυ, Έτος ΣΤ', Περίοδος Β', Αριθμός 109, σελ 1 (22 Μαρτίου 1891). Ανάκτηση 15 Σεπτεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 153).

Άστυ, Έτος Ζ', Περίοδος Β', Αριθμός 432, σελ 1 (11-12 Φεβρουαρίου 1892). Ανάκτηση 15 Σεπτεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 163).

Άστυ, Έτος Ζ', Περίοδος Β', Αριθμός 438, σελ 1 (18-19 Φεβρουαρίου 1892). Ανάκτηση 13 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 187).

Άστυ, Έτος Ζ', Περίοδος Β', Αριθμός 534, σελ 1 (25-26 Μαΐου 1892). Ανάκτηση 13 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 571).

Άστυ, Έτος Ζ', Περίοδος Β', Αριθμός 582, σελ 1 (12-13 Ιουλίου 1892). Ανάκτηση 13 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 383).

Άστυ, Έτος Ζ', Περίοδος Β', Αριθμός 586, σελ 1 (16-17 Ιουλίου 1892). Ανάκτηση 13 Οκτωβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 391).

Άστυ, Έτος Ζ', Περίοδος Β', Αριθμός 588, σελ 1 (18-19 Ιουλίου 1892). Ανάκτηση 13 Οκτωβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 395).

Άστυ, Έτος Ζ', Περίοδος Β', Αριθμός 591, σελ 1 (21-22 Ιουλίου 1892). Ανάκτηση 21 Οκτωβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 401).

Άστυ, Έτος Ζ', Περίοδος Β', Αριθμός 594, σελ 1 (24-25 Ιουλίου 1892). Ανάκτηση 21 Οκτωβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 407).

Άστυ, Έτος Ζ', Περίοδος Β', Αριθμός 656, σελ 1 (24-25 Σεπτεμβρίου 1892). Ανάκτηση 21 Οκτωβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 531).

Άστυ, Έτος Η', Περίοδος Β', Αριθμός 712, σελ 1 (19-20 Νοεμβρίου 1892). Ανάκτηση 21 Οκτωβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 641).

Άστυ, Έτος Η', Περίοδος Β', Αριθμός 713, σελ 1 (20-21 Νοεμβρίου 1892). Ανάκτηση 21 Οκτωβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 643).

Άστυ, Έτος Η', Περίοδος Β', Αριθμός 810, σελ 1 (27-28 Φεβρουαρίου 1893). Ανάκτηση 30 Οκτωβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 113).

Άστυ, Έτος Η', Περίοδος Β', Αριθμός 822, σελ 1 (11-12 Μαρτίου 1893). Ανάκτηση 30 Οκτωβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 137).

Άστυ, Έτος Η', Περίοδος Β', Αριθμός 864, σελ 1 (23-24 Απριλίου 1893). Ανάκτηση 30 Οκτωβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 221).

Άστυ, Έτος Η', Περίοδος Β', Αριθμός 869, σελ 1 (28-29 Απριλίου 1893). Ανάκτηση 1 Νοεμβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 231).

Άστυ, Έτος Η', Περίοδος Β', Αριθμός 873, σελ 1 (2-3 Μαΐου 1893). Ανάκτηση 1 Νοεμβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 239).

Άστυ, Έτος Η', Περίοδος Β', Αριθμός 874, σελ 1 (3-4 Μαΐου 1893). Ανάκτηση 1 Νοεμβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 241).

Άστυ, Έτος Η', Περίοδος Β', Αριθμός 880, σελ 1 (9-10 Μαΐου 1893). Ανάκτηση 1 Νοεμβρίου 2024, από: [Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων](#) (σελ. 253).

Άστυ, Έτος Η', Περίοδος Β', Αριθμός 902, σελ 1, 2, 3 (31 Μαΐου- 1 Ιουνίου 1893). Ανάκτηση 15 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 297-298).

Άστυ, Έτος Η', Περίοδος Β', Αριθμός 903, σελ 1, 2 (1-2 Ιουνίου 1893). Ανάκτηση 15 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 299-300).

Άστυ, Έτος Η', Περίοδος Β', Αριθμός 925, σελ 1 (23-24 Ιουνίου 1893). Ανάκτηση 15 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 343).

Άστυ, Έτος Η', Περίοδος Β', Αριθμός 994, σελ 1 (31 Αυγούστου 1893). Ανάκτηση 15 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 245).

Άστυ, Έτος Θ', Περίοδος Β', Αριθμός 1052, σελ 2 (29 Οκτωβρίου 1893). Ανάκτηση 15 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 114).

Άστυ, Έτος Θ', Περίοδος Β', Αριθμός 1054, σελ 1 (31 Οκτωβρίου 1893). Ανάκτηση 15 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 121).

Άστυ, Έτος Θ', Περίοδος Β', Αριθμός 1063, σελ 1 (9 Νοεμβρίου 1893). Ανάκτηση 21 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 157).

Άστυ, Έτος Θ', Περίοδος Β', Αριθμός 1068, σελ 2 (14 Νοεμβρίου 1893). Ανάκτηση 15 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 178).

Άστυ, Έτος Θ', Περίοδος Β', Αριθμός 1086, σελ 2 (2 Δεκεμβρίου 1893). Ανάκτηση 18 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 250).

Άστυ, Έτος Θ', Περίοδος Β', Αριθμός 1092, σελ 1 (8 Δεκεμβρίου 1893). Ανάκτηση 18 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 273).

Άστυ, Έτος Ι', Περίοδος Β', Αριθμός 1116, σελ 1 (2 Ιανουαρίου 1894). Ανάκτηση 18 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 5).

Άστυ, Έτος Ι', Περίοδος Β', Αριθμός 1150, σελ 1 (2 Φεβρουαρίου 1894). Ανάκτηση 16 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 145).

Άστυ, Έτος Ι', Περίοδος Β', Αριθμός 1260, σελ 1 (28 Μαΐου 1894). Ανάκτηση 20 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 572).

Άστυ, Έτος Ι', Περίοδος Β', Αριθμός 1431, σελ 2 (15 Νοεμβρίου 1893). Ανάκτηση 15 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 552).

Άστυ, Έτος Ι', Περίοδος Β', Αριθμός 1411, σελ 1 (26 Οκτωβρίου 1894). Ανάκτηση 15 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 471).

Άστυ, Έτος Ι', Περίοδος Β', Αριθμός 1467, σελ 2 (21 Δεκεμβρίου 1894). Ανάκτηση 15 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 696).

Άστυ, Έτος ΙΑ', Περίοδος Β', Αριθμός 1483, σελ 1 (7 Ιανουαρίου 1895). Ανάκτηση 15 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 24).

Άστυ, Έτος ΙΑ', Περίοδος Β', Αριθμός 1485, σελ 1 (9 Ιανουαρίου 1895). Ανάκτηση 18 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 32).

Άστυ, Έτος ΙΑ', Περίοδος Β', Αριθμός 1486, σελ 1 (10 Ιανουαρίου 1895). Ανάκτηση 18 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 36).

Άστυ, Έτος ΙΑ', Περίοδος Β', Αριθμός 1487, σελ 1 (11 Ιανουαρίου 1895). Ανάκτηση 18 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 40).

Άστυ, Έτος ΙΑ', Περίοδος Β', Αριθμός 1489, σελ 1 (13 Ιανουαρίου 1895). Ανάκτηση 21 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 48).

Άστυ, Έτος ΙΑ', Περίοδος Β', Αριθμός 1491, σελ 1 (15 Ιανουαρίου 1895). Ανάκτηση 21 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 56).

Άστυ, Έτος ΙΑ', Περίοδος Β', Αριθμός 1581, σελ 1 (17 Απριλίου 1895). Ανάκτηση 22 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 425).

Άστυ, Έτος ΙΑ', Περίοδος Β', Αριθμός 1582, σελ 1 (18 Απριλίου 1895). Ανάκτηση 22 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 429).

Άστυ, Έτος ΙΑ', Περίοδος Β', Αριθμός 1584, σελ 1 (20 Απριλίου 1895). Ανάκτηση 22 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 437).

Άστυ, Έτος ΙΑ', Περίοδος Β', Αριθμός 1585, σελ 1 (21 Απριλίου 1895). Ανάκτηση 22 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 441).

Άστυ, Έτος ΙΑ', Περίοδος Β', Αριθμός 1661, σελ 1 (6 Ιουλίου 1895). Ανάκτηση 29 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 19).

Εθνική Σημαία, Έτος Α', Αριθμός 6, σελ 1 (2 Δεκεμβρίου 1893). Ανάκτηση 30 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 111).

Επιθεώρησις, Αριθμός 47, σελ 1 (19 Φεβρουαρίου 1892). Ανάκτηση 13 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 91).

Επιθεώρησις, Έτος Θ', Αριθμός 239, σελ 1, 2 (19 Νοεμβρίου 1892). Ανάκτηση 25 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 634-635).

Επιθεώρησις, Έτος ΙΒ', Αριθμός 340, σελ 1 (18 Ιανουαρίου 1895). Ανάκτηση 15 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 25).

Επιθεώρησις, Έτος ΙΒ', Αριθμός 345, σελ 1 (23 Ιανουαρίου 1895). Ανάκτηση 25 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 35).

Εστία, Έτος Α', Αριθμός 122, σελ 1 (7 Ιουλίου 1894). Ανάκτηση 21 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 14).

Εστία, Έτος Α', Αριθμός 128, σελ 2 (13 Ιουλίου 1894). Ανάκτηση 21 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 26).

Εστία, Έτος Α', Αριθμός 288, σελ 1 (20 Δεκεμβρίου 1894). Ανάκτηση 15 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 347).

Εστία, Έτος Α', Αριθμός 293, σελ 2, (27 Δεκεμβρίου 1894). Ανάκτηση 15 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 357).

Εστία, Έτος Α', Αριθμός 302, σελ 1 (6 Ιανουαρίου 1895). Ανάκτηση 18 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 7).

Εστία, Έτος Α', Αριθμός 304, σελ 3 (8 Ιανουαρίου 1895). Ανάκτηση 18 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 15).

Εστία, Έτος Α', Αριθμός 305, σελ 1, 2 (9 Ιανουαρίου 1895). Ανάκτηση 18 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 16-17).

Εστία, Έτος Α', Αριθμός 307, σελ 1, 2 (11 Ιανουαρίου 1895). Ανάκτηση 20 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (22-23).

Εφημερίς, Έτος Κ', Αριθμός 42, σελ 1, 2 (11 Φεβρουαρίου 1892). Ανάκτηση 15 Σεπτεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 167, 168).

Εφημερίς, Έτος ΙΘ, Αριθμός 74, σελ 1 (15 Μαρτίου 1891). Ανάκτηση 15 Σεπτεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 295).

Εφημερίς, Έτος ΙΘ', Αριθμός 81, σελ 1 (22 Μαρτίου 1891). Ανάκτηση 15 Σεπτεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 323).

Εφημερίς, Έτος Κ', Αριθμός 125, σελ 1 (4 Μαΐου 1892). Ανάκτηση 15 Σεπτεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 221, 226).

Εφημερίς, Έτος Κ', Αριθμός 126, σελ 1, 2 (5 Μαΐου 1892). Ανάκτηση 15 Σεπτεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 225, 226).

Εφημερίς, Έτος Κ', Αριθμός 146, σελ 1 (25 Μαΐου 1892). Ανάκτηση 13 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 302).

Εφημερίς, Έτος Κ', Αριθμός 163, σελ 1 (11 Ιουνίου 1892). Ανάκτηση 20 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 370).

Εφημερίς, Έτος Κ', Αριθμός 178, σελ 1, 2 (26 Ιουνίου 1892). Ανάκτηση 13 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 430, 431).

Εφημερίς, Έτος Κ', Αριθμός 201, σελ 1, 2 (19 Ιουλίου 1892). Ανάκτηση 13 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 75, 76).

Εφημερίς, Έτος Κ', Αριθμός 205, σελ 1 (23 Ιουλίου 1892). Ανάκτηση 21 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 91).

Εφημερίς, Έτος Κ', Αριθμός 260, σελ 1 (16 Σεπτεμβρίου 1892). Ανάκτηση 24 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 315).

Εφημερίς, Έτος Κ', Αριθμός 262, σελ 1 (18 Σεπτεμβρίου 1892). Ανάκτηση 21 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 323).

Εφημερίς, Έτος Κ', Αριθμός 268, σελ 1 (24 Σεπτεμβρίου 1892). Ανάκτηση 21 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 347).

Εφημερίς, Έτος Κ', Αριθμός 299, σελ 1 (25 Οκτωβρίου 1892). Ανάκτηση 25 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 472).

Εφημερίς, Έτος Κ', Αριθμός 324, σελ 1, 2 (19 Νοεμβρίου 1892). Ανάκτηση 25 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 574-575).

Εφημερίς, Έτος Κ', Αριθμός 325, σελ 1 (20 Νοεμβρίου 1892). Ανάκτηση 25 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 578).

Εφημερίς, Έτος ΚΑ', Αριθμός 3, σελ 1 (3 Ιανουαρίου 1893). Ανάκτηση 30 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 10).

Εφημερίς, Έτος ΚΑ', Αριθμός 59, σελ 2 (28 Φεβρουαρίου 1893). Ανάκτηση 30 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 24310).

Εφημερίς, Έτος ΚΑ', Αριθμός 115, σελ 2 (25 Απριλίου 1893). Ανάκτηση 1 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 446).

Εφημερίς, Έτος ΚΑ', Αριθμός 123, σελ 1 (3 Μαΐου 1893). Ανάκτηση 13 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 478).

Εφημερίς, Έτος ΚΑ', Αριθμός 151, σελ 1 (31 Μαΐου 1893). Ανάκτηση 16 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 590).

Εφημερίς, Έτος ΚΑ', Αριθμός 232, σελ 3 (20 Αυγούστου 1893). Ανάκτηση 25 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 204).

Εφημερίς, Έτος ΚΑ', Αριθμός 236, σελ 2 (24 Αυγούστου 1893). Ανάκτηση 25 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 219).

Εφημερίς, Έτος ΚΑ', Αριθμός 302, σελ 1 (29 Οκτωβρίου 1893). Ανάκτηση 17 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 478).

Εφημερίς, Έτος ΚΑ', Αριθμός 313, σελ 1 (9 Νοεμβρίου 1893). Ανάκτηση 17 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 522).

Εφημερίς, Έτος ΚΑ', Αριθμός 336, σελ 1, 2 (2 Δεκεμβρίου 1893). Ανάκτηση 18 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 616-617).

Εφημερίς, Έτος ΚΑ', Αριθμός 342, σελ 2 (8 Δεκεμβρίου 1893). Ανάκτηση 20 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 640).

Εφημερίς, Έτος ΚΑ', Αριθμός 347, σελ 1 (13 Δεκεμβρίου 1893). Ανάκτηση 18 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 659).

Εφημερίς, Έτος ΚΑ', Αριθμός 353, σελ 1, 2 (19 Δεκεμβρίου 1893). Ανάκτηση 20 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 683-684).

Εφημερίς, Έτος ΚΑ', Αριθμός 354, σελ 1 (20 Δεκεμβρίου 1893). Ανάκτηση 20 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 687).

Εφημερίς, Έτος ΚΒ', Αριθμός 147, σελ 1 (27 Μαΐου 1894). Ανάκτηση 20 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 609).

Εφημερίς, Έτος ΚΒ', Αριθμός 158, σελ 1 (7 Ιουνίου 1894). Ανάκτηση 20 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 657).

Εφημερίς, Έτος ΚΒ', Αριθμός 185, σελ 1 (4 Ιανουαρίου 1894). Ανάκτηση 20 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 14).

Εφημερίς, Έτος ΚΓ', Αριθμός 9, σελ 1, 2 (9 Ιανουαρίου 1894). Ανάκτηση 20 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 39-40).

Εφημερίς, Έτος ΚΓ', Αριθμός 11, σελ 1, 2 (11 Ιανουαρίου 1894). Ανάκτηση 20 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 45-41).

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περ. ΙΓ', Σύνοδος Γ', Συνεδρίασις 2, σελ. 2 (28 Οκτωβρίου 1893). Ανάκτηση 16 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 17).

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περ. ΙΓ', Σύνοδος Γ', Συνεδρίασις 5, σελ. 5 (8 Νοεμβρίου 1893). Ανάκτηση 18 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 18).

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περ. ΙΓ', Σύνοδος Γ', Συνεδρίασις 25, σελ. 328, 329 (1 Δεκεμβρίου 1893). Ανάκτηση 18 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 179-180).

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περ. ΙΓ', Σύνοδος Γ', Συνεδρίασις 54, σελ. 791 (12 Φεβρουαρίου 1894). Ανάκτηση 25 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 410).

Εωθινή, Έτος Α', Αριθμός 15, σελ. 1 (26 Μαρτίου 1895). Ανάκτηση 22 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 29).

Εωθινή, Έτος Α', Αριθμός 39, σελ. 1 (20 Απριλίου 1895). Ανάκτηση 22 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 78).

Καιροί, Έτος Δ', Αριθμός 1206, σελ. 1 (4 Μαΐου 1892). Ανάκτηση 15 Σεπτεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 244).

Καιροί, Έτος Δ', Αριθμός 1259, σελ. 1, 2 (26 Ιουνίου 1892). Ανάκτηση 15 Σεπτεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 348, 349).

Καιροί, Έτος Δ', Αριθμός 1351, σελ. 1 (26 Σεπτεμβρίου 1892). Ανάκτηση 21 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 533).

Καιροί, Έτος Δ', Αριθμός 1406, σελ. 1, 2 (19 Νοεμβρίου 1892). Ανάκτηση 21 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 640-641).

Καιροί, Έτος Δ', Αριθμός 1450, σελ. 2 (4 Ιανουαρίου 1893). Ανάκτηση 30 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 6).

Καιροί, Έτος Δ', Αριθμός 1451, σελ. 1 (5 Ιανουαρίου 1893). Ανάκτηση 30 Οκτωβρίου 2024, από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 7).

Καιροί, Έτος Ε', Αριθμός 1454, σελ. 2 (8 Ιανουαρίου 1893). Ανάκτηση 30 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 14).

Καιροί, Έτος Ε', Αριθμός 1567, σελ. 1 (3 Μαΐου 1893). Ανάκτηση 30 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 244).

Καιροί, Έτος Ε', Αριθμός 1593, σελ. 1, 2 (29 Μαΐου 1893). Ανάκτηση 30 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 296-297).

Καιροί, Έτος Ε', Αριθμός 1595, σελ. 1 (31 Μαΐου 1893). Ανάκτηση 17 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 300).

Καιροί, Έτος Ε', Αριθμός 1704, σελ. 2 (17 Σεπτεμβρίου 1893). Ανάκτηση 25 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 522).

Καιροί, Έτος Ε', Αριθμός 1748, σελ. 1 (31 Οκτωβρίου 1893). Ανάκτηση 17 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 610).

Καιροί, Έτος Ε', Αριθμός 1757, σελ. 1 (9 Νοεμβρίου 1893). Ανάκτηση 18 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 628).

Καιροί, Έτος Ε', Αριθμός 1780, σελ. 1 (2 Δεκεμβρίου 1893). Ανάκτηση 18 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 678).

Καιροί, Έτος ΣΤ', Αριθμός 1828, σελ. 1 (21 Ιανουαρίου 1894). Ανάκτηση 15 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 10).

Καιροί, Έτος ΣΤ', Αριθμός 1850, σελ. 1 (12 Φεβρουαρίου 1894). Ανάκτηση 15 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 51).

Καιροί, Έτος ΣΤ', Αριθμός 1993, σελ. 1, 2 (6 Ιουλίου 1894). Ανάκτηση 20 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 335-336).

Καιροί, Έτος ΣΤ', Αριθμός 2130, σελ. 1 (20 Νοεμβρίου 1894). Ανάκτηση 22 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 606).

Καιροί, Έτος Ζ', Αριθμός 2178, σελ. 1 (9 Ιανουαρίου 1895). Ανάκτηση 21 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 13).

Καιροί, Έτος Ζ', Αριθμός 2180, σελ. 1 (11 Ιανουαρίου 1895). Ανάκτηση 21 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 15).

Νέα Εφημερίς, Έτος ΙΒ', Αριθμός 304, σελ. 2 (31 Οκτωβρίου 1893). Ανάκτηση 18 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 479).

Νέα Εφημερίς, Έτος ΙΒ', Αριθμός 336, σελ. 1 (2 Δεκεμβρίου 1893). Ανάκτηση 18 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 598).

Νέα Εφημερίς, Έτος ΙΔ', Αριθμός 104, σελ. 7 (14 Απριλίου 1893). Ανάκτηση 21 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 403).

Παλιγγενεσία, Έτος Λ', Αριθμός 8540, σελ. 1 (25 Ιουλίου 1892). Ανάκτηση 13 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 407).

Παλιγγενεσία, Έτος Λ', Αριθμός 8635, σελ. 1 (13 Νοεμβρίου 1892). Ανάκτηση 23 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 596).

Παλιγγενεσία, Έτος Λ', Αριθμός 8640, σελ. 1 (19 Νοεμβρίου 1892). Ανάκτηση 23 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 606).

Παλιγγενεσία, Έτος ΛΑ', Αριθμός 8778, σελ. 1, 2 (30 Απριλίου 1893). Ανάκτηση 1 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 196-197).

Παλιγγενεσία, Έτος ΛΑ', Αριθμός 8804, σελ. 1 (31 Μαΐου 1893). Ανάκτηση 17 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 248).

Παλιγγενεσία, Έτος ΛΑ', Αριθμός 8950, σελ. 1 (29 Οκτωβρίου 1893). Ανάκτηση 17 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 542).

Παλιγγενεσία, Έτος ΛΑ', Αριθμός 8984, σελ. 1 (2 Δεκεμβρίου 1893). Ανάκτηση 17 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 542).

Παλιγγενεσία, Έτος ΛΒ', Αριθμός 9351, σελ. 1 (12 Δεκεμβρίου 1894). Ανάκτηση 15 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 682).

Πρωία, Έτος ΙΓ', Αριθμός 3960, σελ 16 (11 Φεβρουαρίου 1892). Ανάκτηση 18 Σεπτεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 70, 77).

Πρωία, Έτος ΙΔ', Αριθμός 4047, σελ 1 (6 Μαΐου 1892). Ανάκτηση 14 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 234).

Πρωία, Έτος ΙΕ', Αριθμός 4343, σελ 1 (5 Μαΐου 1893). Ανάκτηση 14 Οκτωβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 208).

Πρωία, Έτος ΙΕ', Αριθμός 4555, σελ 1, 2 (6 Ιανουαρίου 1894). Ανάκτηση 15 Δεκεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 5-6).

Σκριπ, Έτος Α', Αριθμός 4, σελ 1 (12 Σεπτεμβρίου 1893). Ανάκτηση 16 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 7).

Σκριπ, Έτος Α', Αριθμός 17, σελ 2 (5 Δεκεμβρίου 1893). Ανάκτηση 16 Νοεμβρίου 2024, από: Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (σελ. 32).

Βιβλία

Αγριαντώνη, Χριστίνα (2003), «Η ελληνική οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού, 1870-1909», στο *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000. Τα χρόνια της σταθερότητας 1871-1909. Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του ελληνισμού*, τ. 5ος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 55-70.

Αλιβιζάτος, Νίκος (2011), *Το σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία, 1800-2010*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Αναστασιάδης, Γιώργος (2001), *Πολιτική και συνταγματική ιστορία της Ελλάδας, 1821-1941*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.

Βεργόπουλος, Κωνσταντίνος (1977), «Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1881 ως το 1895. Τα δύο κόμματα», στο *Η Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός, από το 1881 ως το 1913*, τ. ΙΔ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σ. 22-39.

Βεργόπουλος, Κωνσταντίνος (1977), «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895. Ο ανανεωμένος εθνισμός», στο *Η Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός, από το 1881 ως το 1913*, τ. ΙΔ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σ. 56-87.

Βερέμης, Θάνος (1996), «Αναμόρφωση του στρατεύματος», στο Κωστής Γιούργος, Χάρης Δρακόπουλος, Κωστής Βατικιώτης (επιμ.), *Επτά ημέρες - Έλληνες πολιτικοί Ιωάννης Καποδίστριας, Χαρίλαος Τρικούπης, Ελευθέριος Βενιζέλος*, Αθήνα: Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, σ. 105-110.

Βερέμης, Θάνος & Κολιόπουλος, Γιάννης (2006), *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Καστανιώτης (έκτη έκδοση).

Βλαχόπουλος, Σπύρος (2024), «Το σύνταγμα του 1864. Η αρχή της δεδηλωμένης και ο έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων», στο *Η εποχή των βασιλέων. 50 χρόνια μετά την επίλυση του Πολιτειακού, τόμος Β', Γεώργιος Α', Αθήνα: Νέες Καθημερινές Εκδόσεις*, σ. 47-55.

Γαρδίκια-Αλεξανδροπούλου, Κατερίνα (1996), «Τρικούπης και δικομματισμός», στο Κωστής Γιούργος, Χάρης Δρακόπουλος, Κωστής Βατικιώτης (επιμ.), *Επτά ημέρες - Έλληνες πολιτικοί Ιωάννης Καποδίστριας, Χαρίλαος Τρικούπης, Ελευθέριος Βενιζέλος*, Αθήνα: Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, σ. 111-114.

Δαφνής, Γρηγόριος (1977), «Η κοινοβουλευτική ζωή της χώρας από το 1872 ως το 1881», στο *Η Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός, από το 1833 ως το 1881*, τ. ΙΓ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σ. 290-298.

Ζουμπουλάκης, Μιχάλης (2024), «Ο βασιλιάς, ο αστικός εκσυγχρονισμός και η χρεοκοπία», στο *Η εποχή των βασιλέων. 50 χρόνια μετά την επίλυση του Πολιτειακού, τόμος Β', Γεώργιος Α', Αθήνα: Νέες Καθημερινές Εκδόσεις*, σ. 56-71.

Θωμαδάκης, Σταύρος (1996), «Μεγαλόπνοη οικονομική πολιτική», στο Κωστής Γιούργος, Χάρης Δρακόπουλος, Κωστής Βατικιώτης (επιμ.), *Επτά ημέρες - Έλληνες πολιτικοί Ιωάννης Καποδίστριας, Χαρίλαος Τρικούπης, Ελευθέριος Βενιζέλος*, Αθήνα: Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, σ. 76-82.

Καλαφάτης, Θανάσης (2010), «Το αγροτικό ζήτημα: Εθνικές γαίες, φυτείες και αρόσιμες καλλιέργειες κατά το β' μισό του 19ου αιώνα», στο Αντώνης Μωυσίδης, Σπύρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα στον 19ο & 20ο αιώνα. Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος (γ' έκδοση), σ. 87-105.

Καραμπαρμπούνης, Χάρης (1996), «Ο διπλωμάτης Τρικούπης», στο Κωστής Γιούργος, Χάρης Δρακόπουλος, Κωστής Βατικιώτης (επιμ.), *Επτά ημέρες - Έλληνες πολιτικοί Ιωάννης Καποδίστριας, Χαρίλαος Τρικούπης, Ελευθέριος Βενιζέλος*, Αθήνα: Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, σ. 87-91.

Κλάψης, Αντώνης (2019), *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923. «Στο κλουβί της Ελλάδος της στενής μας κλεισμένοι»*, Αθήνα: Πεδίο.

Κορασίδου, Μαρία (2010), «Επισκόπηση της ιστορικής εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας κατά τον 19ο αιώνα», στο Αντώνης Μωυσίδης, Σπύρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα στον 19ο & 20ο αιώνα. Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος (γ' έκδοση), σ. 23-47.

Κουμαριανού, Αικατερίνη (2005), «Ιστορική διαδρομή του ελληνικού Τύπου, 1780-1922», στο Λουκία Δρούλια (επίμ.) *Ο ελληνικός Τύπος. 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, σ. 55-62.

Κωστής, Κώστας (2016), «Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη (τέταρτη έκδοση).

Μάνεσης, Αριστόβουλος (1996), «Υπέρμαχος του Κοινοβουλευτισμού», στο Κωστής Γιούργος, Χάρης Δρακόπουλος, Κωστής Βατικιώτης (επιμ.), *Επτά ημέρες - Έλληνες πολιτικοί Ιωάννης Καποδίστριας, Χαρίλαος Τρικούπης, Ελευθέριος Βενιζέλος*, Αθήνα: Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, σ. 92-95.

Μαρκεζίνης, Σπυρίδων (1966), *Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1828-1964, τόμος 2ος, Η Συνταγματική βασιλεία, 1863-1909*, Αθήνα: Πάπυρος.

Μαρωνίτη, Νίκη (2003), «Η εποχή του Γεωργίου Α΄. Πολιτική ανανέωση και αλυτρωτισμός», στο *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000. Τα χρόνια της σταθερότητας 1871-1909. Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του ελληνισμού*, τ. 5ος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 9-36.

Μαρωνίτη, Νίκη (2010), «Εξουσία και πολιτική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Αντώνης Μωυσίδης, Σπύρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα στον 19ο & 20ο αιώνα. Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος (γ΄ έκδοση), σ. 107-127.

Μαυρομούστακου, Ήβη (2003), «Πολιτικοί θεσμοί. Η οργάνωση της διοίκησης 1871-1909», στο *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000. Τα χρόνια της σταθερότητας 1871-1909. Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του ελληνισμού*, τ. 5ος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 45-52.

Μπάλτα, Νάση (2001), «Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης». *Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαρίλαου Τρικούπη 1881-1895*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα.

Μπάλτα, Νάση (2005), «Η εξέλιξη της ειδησεογραφίας στις ελληνικές εφημερίδες τον 19ο αιώνα (1830 κ.ε.)», στο Λουκία Δρούλια (επίμ.) *Ο ελληνικός Τύπος. 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, σ. 63-70.

Μπάλτα, Αθανασία & Βόγλη, Ελπίδα & Χρηστίδης, Χρήστος (2015), *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας (19ος -20ος αι.)*, Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, www.kallipos.gr (ebook 2016).

Παπαγιαννάκης, Λευτέρης (1996), «Τα δημόσια έργα», στο Κωστής Γιούργος, Χάρης Δρακόπουλος, Κωστής Βατικιώτης (επιμ.), *Επτά ημέρες - Έλληνες πολιτικοί Ιωάννης Καποδίστριας, Χαρίλαος Τρικούπης, Ελευθέριος Βενιζέλος*, Αθήνα: Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, σ. 100-104.

Παπαρηγόπουλος, Κωνσταντίνος (1930), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Από της τελευταίας περιόδου του αγώνος του 1821 μέχρι του 1930 (συμπλήρωσις της «Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους» κ. Παπαρηγόπουλου)*, τόμος όγδοος, Αθήνα, Εκδόσεις Νίκας (έκδοση όγδοη).

Παπαρηγόπουλος, Κωνσταντίνος (1955), *Επίτομος Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδόσεις «Περγαμηναί».

Ρούσσοις Γεώργιος (1975), «*Η χρεωκοπία και η συντριβή του Τρικούπη*», στο Νεώτερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους 1826 – 1974, τ. Δ', Η εποχή του Γεωργίου Α', Αθήνα: Ελληνική Μορφωτική Εστία, σ. 475 – 491.

Σακελλαρόπουλος, Θεόδωρος (2010), «Ένα περίγραμμα για την κατανόηση της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Ελλάδας του 19ου αιώνα», στο Αντώνης Μωυσίδης, Σπύρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα στον 19ο & 20ο αιώνα. Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος (γ' έκδοση), σ. 71-105.

Τζόκας, Σπύρος (1999), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους. Οδοιπορικό στον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.

Τρίχα, Λύντια (1996), «Χρονολόγιο Χαρίλαου Τρικούπη», στο Κωστής Γιούργος, Χάρης Δρακόπουλος, Κωστής Βατικιώτης (επιμ.), *Επτά ημέρες - Έλληνες πολιτικοί Ιωάννης Καποδίστριας, Χαρίλαος Τρικούπης, Ελευθέριος Βενιζέλος*, Αθήνα: Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 58-69.

Τρίχα, Λύντια (2014), *Ο Χαρίλαος πίσω από τον Τρικούπη*, Αθήνα: Καθημερινές Εκδόσεις.

Τρίχα, Λύντια (2016), *Χαρίλαος Τρικούπης. Ο πολιτικός του «τις πταίει;» και του «δυστυχώς επτωχεύσαμεν»*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Τσοκόπουλος, Γεώργιος (1896), *Χαρίλαος Τρικούπης. Βιογραφία*, Αθήνα: Εκδοτικών Κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη.

Φλεριανού, Αικατερίνη (1999), *Χαρίλαος Τρικούπης. Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.

Χαλαζιάς, Χρήστος (1996), *Χαρίλαος Τρικούπης. Ο μεγάλος οραματιστής*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Περιοδικά – Εφημερίδες

Ρωμαίος, Γιώργος (2011), «Το σήμερα αντιγράφει το χθές. Η Ελλάδα των δανείων», ΤΑ ΝΕΑ Ιστορία, Τρίτη, 14 Ιουνίου 2011, Αθήνα: ΔΟΛ.

Διαδικτυακές Πηγές

Μπάλτα, Νάση (2008), «Ο πολιτισμός της σταφίδας», ΤΟ ΒΗΜΑ, 24 Νοεμβρίου 2008. Διαθέσιμο στο: <https://www.tovima.gr/2008/11/24/books-ideas/o-politismos-tis-stafidas/> [Πρόσβαση 25 Οκτωβρίου 2024, ώρα: 10:16]

Στεργιόπουλος, Βαγγέλης (2022), «Χαρίλαος Τρικούπης: Ο εκσυγχρονιστής της ελληνικής πολιτικής ζωής», in.gr, 11 Ιουλίου 2022. Διαθέσιμο στο: <https://www.in.gr/2022/07/11/stories/xarilaos-trikoupis-o-eksygchronistis-tis-ellinikis-politikis-zois/> [Πρόσβαση 12 Νοεμβρίου 2024, ώρα: 12:24]

Τρίχα, Λύντια (2023) «Ο γνωστός και ο άγνωστος Χαρίλαος Τρικούπης», Κύκλος Ιδεών, 16 Δεκεμβρίου 2023. Διαθέσιμο στο: <https://ekyklos.gr/sb/844-o-gnostos-kai-o-agnostos-xarilaos-trikouypis.html> [Πρόσβαση 15 Δεκεμβρίου 2024, ώρα: 13:10]

«Δηλώνω υπεύθυνα ότι όλα τα στοιχεία σε αυτήν την εργασία τα απέκτησα, τα επεξεργάστηκα και τα παρουσιάζω σύμφωνα με τους κανόνες και τις αρχές της ακαδημαϊκής δεοντολογίας, καθώς και τους νόμους που διέπουν την έρευνα και την πνευματική ιδιοκτησία. Δηλώνω επίσης υπευθύνως ότι, όπως απαιτείται από αυτούς τους κανόνες, αναφέρομαι και παραπέμπω στις πηγές όλων των στοιχείων που χρησιμοποιώ και τα οποία δεν συνιστούν πρωτότυπη δημιουργία μου»

Ειρήνη Ορφανού